

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Adriana Pavlić

NOVE INTERPRETACIJE PRESKAKANJA BIKOVA U BRONČANODOBNOJ EGEIDI

Magistarski rad

Mentorica:

Dr. sc. Helena Tomas, izv. prof.

Zagreb, rujan 2018.

Sadržaj	
Uvod	2
Preskakanje bikova u svijetu	3
Značaj u egejskom društvu	6
Opća kronologija	13
Sportovi s bikom na Bliskom istoku – porijeklo minojskih sportova?	15
Preskakanje bikova u egejskoj umjetnosti	20
Obilježja sportaša	23
Obilježja bikova	27
Prostorni smještaj sporta	29
Rekonstrukcije preskakanja bikova kao stvarnog sporta	31
Sheme i kronologija	32
Tip 1 – Evansova shema	33
Tip 2 – “Diving Leaper” shema	34
Tip 3 – “Floating Leaper” shema	34
Nove interpretacije	36
Zaključak	39
Sažetak	41
Abstract	42
Slike	43
Popis literature	72
Popis slika	79
Popis kratica	85

Uvod

Ljudi su fascinirani sportom od davnih vremena, što je vidljivo u materijalnoj i nematerijalnoj kulturi raznih zajednica ljudi. Od diskobola i drugih sportskih motiva raširenih u antičkoj umjetnosti, do današnjih “nogometnih groznica” i Olimpijskih igara modernog doba. Jedna takva zajednica su bili i ljudi koje danas nazivamo Minojcima.

Minojci, brončanodobni stanovnici otoka Krete i obližnjih grčkih otoka (slike 1 i 2), ostavili su za sobom mnoštvo umjetničkih prikaza u kojima vidimo njihov interes za sport. U raznim medijima, poput gliptike i slikarstva, prikazivali su sportske pothvate koje danas interpretiramo kao boks, hrvanje i dr. Možda najpoznatiji takav pothvat je preskakanje bikova. Ono je popularna tema unutar i izvan istraživačkih krugova još od 19. st. kada je Heinrich Schliemann otkrio fresku s prikazom tog sporta (slika 3) u mikenskoj citadeli Tirint, a još veće zanimanje dobila je nakon otkrića takvih fresaka u minojskoj palači na lokalitetu Knos (slika 4).¹ Od početaka istraživanja tog sporta do danas stvorilo se mnogo stajališta i interpretacija oko načina njegove izvedbe i je li se stvarno izvodio, ali nijedno stajalište nije čvrsto prihvaćeno.² Ovaj rad će se baviti kritičkim pregledom i usporedbom dosadašnjih istraživanja i interpretacija, te iznošenjem novih pogleda na ovaj minojski sport.

Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom dijelu ćemo govoriti o važnosti preskakanja bikova u minojskom društvu, točnije, o interpretacijama tog sporta kao bitnog događaja u minojskom društvenom, političkom i religijskom životu, te njegovom mogućem naslijeđu u kasnijim društvima. Osim toga, osvrnut ćemo se na kronologiju prikaza preskakanja bikova, te njegovo moguće porijeklo i paralele na Bliskom istoku. Drugi dio će se baviti pregledom prikaza – govorit ćemo o umjetničkim medijima na kojima se sport prikazivao, te karakteristikama kojima su sudionici obilježeni na prikazima. U trećem dijelu ćemo govoriti o dosad predloženim rekonstrukcijama tog sporta, te iznijeti komentare i nove poglede na preskakanje bikova.

¹ J. G. Younger, *Bronze Age Representations of Aegean Bull-Leaping*, *American Journal of Archaeology* 80.2, 1976, 125. Dalje u Tekstu Younger 1976; R. Castleden, *Minoans: Life in Bronze Age Crete*, Routledge, New York, 1990 (1993), 1. Dalje u tekstu Castleden 1993.

² K. Soar, *Old Bulls, New Tricks: The Reinvention of Minoan Tradition*, U: C. Gallou, M. Georgiadis, *Building Bridges with the Past: The Significance of Memory and Tradition in the Genesis and Transmission of Culture*, Archaeopress, Oxford, 2009, 16. Dalje u tekstu Soar 2009.

Preskakanje bikova u svijetu

Mnogi stari narodi poštovali su bika kao simbol snage i plodnosti. U mnogim narodima postao je simbol muške potencije, ali i plodnosti zemlje – bio je simbol sunca i donositelj kiše. Njegova snaga bila je predmet divljenja tisućama godina – od paleolitičkog slikarstva u francuskoj špilji Lascaux do modernog jahanja bika u američkom rodeu.³

Minojci su za sobom ostavili tragove takvog divljenja u brojnim umjetničkim prikazima koji uključuju i poznate prikaze sportova, od kojih je možda najpoznatiji interpretiran kao preskakanje bikova.⁴ Mnogi vjeruju da se grčki mit o Minotauru razvio iz maglovitog sjećanja na minojske sportove s bikom. U njima su se sportaši mogli opasno ozlijediti, a gotovo sigurno i umrijeti (slika 5), te postoji mogućnost da je mit o sedam mladića i djevojaka koji su se svakih devet godina slali na Kretu kao žrtva Minotauru nastao iz priča o hrabrim minojskim pothvatima.⁵ Upravo je uz taj grčki mit vezan i uz nastanak današnjeg naziva za brončanodobne stanovnike Krete – Minos, kralj Krete, dao je izgraditi labirint u kojem će obitavati Minotaur, biće s ljudskim tijelom i glavom bika koje je nastalo kao plod odnosa Minosove žene Pasifaje i bika kojeg je grčki bog voda Posejdon poslao Minosu kako bi ga kralj žrtvovao. Arthur Evans, britanski istraživač koji je proslavio ovu brončanodobnu kulturu, smatrao je da je u brojnim hodnicima i prostorijama brončanodobne palače⁶ u Knosu, nerijetko ispunjenima prikazima bikova i bikovih (konsekrativnih) rogova⁷, otkrio Minosovu palaču i mitski labirint, iz čega je proizašao naziv Minojci.^{8,9}

³ R. Harrison, The Bull Cult in Ancient Crete, *History Today* 28.4, 1978, 214-215. Dalje u tekstu Harrison 1978; W. G. Gregg, *The Role of the Bull in Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival into Greek Religion*, Doctoral dissertation, University of Leicester, 1970, 442. Dalje u tekstu Gregg 1970.

⁴ Sportovi s bikom su interpretirani kao hvatanje bikova (eng. bull capture), hrvanje s bikovima (eng. bull grappling ili bul wrestling) i preskakanje bikova (eng. bull leaping). (Upitno je treba li se hvatanje bikova smatrati lovom ili zasebnim sportom, op. ur.) (A. Shapland, *Jumping to Conclusions: Bull-Leaping in Minoan Crete*, *Society & Animals* 21, 2013, 198. Dalje u tekstu Shapland 2013)

⁵ Gregg 1970, 352-354; J. McInerney, Bulls and Bull-leaping in the Minoan World, *Expedition* 53.3, 2011, 9-10. Dalje u tekstu McInerney 2011.

⁶ Palača je prihvaćen naziv za monumentalne građevine određenog tipa na brončanodobnoj Kreti. Iako njihova funkcija nije u potpunosti jasna, pretpostavlja se da su funkcionirale kao vladarska, politička, religijska, ekonomska i umjetnička središta (Shapland 2013, 197).

⁷ Izvorno značenje „rogova” nije sigurno – predloženo je da predstavljaju stilizirane rogove bika, simboliziraju srpasti mjesec ili izlazeće sunce i dr. – ipak, zbog mnogih prikaza bikovih rogova diljem prapovijesnog svijeta, još od neolitika, uvriježeno je mišljenje da se i ovdje radi o rogovima bika (J. B. Rutter, *Minoan Religion, Aegean Prehistoric Archaeology*, Dartmouth College, New Hampshire, web.

http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=720. Dalje u tekstu Rutter, web-a; M. Milićević Bradač, Neolitička „koiné” i minojska Kreta – prijedlog za razmišljanje, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46, 2014, 63-64. Dalje u tekstu Milićević Bradač 2014).

⁸ A. Evans nije bio prvi istraživač na tom lokalitetu, prethodio mu je Krećanin Minos Kalokairinos. (N. Tessmer, Myth, Ritual, and the Labyrinth of King Minos, *Armstrong Undergraduate Journal of History* 5.1, 2015, web.

Osim što je minojske sportove s bikom vezao uz grčki mit o Minotauru, te uz mitske pothvate Tezeja i Herakla, Evans je pretpostavio da su se oni razvili iz aktivnosti lovaca, te da je kasniji grčki sport s bikom nastavak, tj. verzija, minojske tradicije.¹⁰ Tu ideju donekle nastavlja John G. Younger, pritom razdvajajući sportove.¹¹ Preskakanje bikova izuzima kao potencijalnu preteču mitova o Heraklu koji se hrvao s kretskim (Minosovim) bikom, te Tezeju koji je ubio i kretskog bika i Minotaura, te drugi minojski sport, interpretiran kao hrvanje s bikovima, uzima kao mogući temelj tih mitova. Uz to, smatra da bi se isti sport mogao opisati kao osiguravanje, tj. hvatanje, divljeg bika.

Iz antičke Grčke nam je poznata tesalska verzija sporta s bikom koji se odvijao u Larisi, za vrijeme igara posvećenih Zeusu naziva *Eleutheria* (sloboda) (slika 6).¹² U ovom sportu igrači su prvo jašući na konju naganjali bika kako bi ga izmorili. Zatim bi mu se približili, skočili s konja na bikov vrat, ponekad hvatajući rogove, te bi ga svojom težinom nastojali srušiti na pod ili ga ubiti zavrtanjem vrata. Julije Cezar je, navodno, upoznao Rimljane s tim sportom, te mu tako osigurao postojanje još neko vrijeme.¹³

Značaj bika u društvu se do neke mjere zadržao i u modernim razdobljima diljem svijeta. Vjerojatno najpoznatiji sport s bikom predstavljaju španjolske koride¹⁴, čija povijest seže u doba Križarskih ratova. Prema legendi, Muslimani i Kršćani vježbali su ratne vještine boreći se protiv bikova dok su jahali na konjima, a najraniji zapis stvarnih igara daira u 11. st., te opisuje ovaj sport kao popratni događaj na vjenčanju španjolskog princa Sancha de Estrade.¹⁵ Ako uzmemo u obzir rimska osvajanja na Pirenejskom poluotoku, ta povijest bi se mogla povući sve do antičkog razdoblja, a vjerojatno i dalje.¹⁶ U prvom dijelu borbe, kopljaši

<https://www.armstrong.edu/history-journal/history-journal-myth-ritual-and-the-labyrinth-of-king-minos>. Dalje u tekstu Tessmer 2015)

⁹ Evans, On a Minoan Bronze Group of a Galloping Bull and Acrobatic Figure from Crete. With Glyptic Comparisons and a Note on the Oxford Relief Showing the Taurokathapsia, *The Journal of Hellenic Studies* 41.2, 1921, 257. Dalje u tekstu Evans 1921a; A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos, Volume II: The Great Transitional Age in the Northern and Eastern Sections of the Palace. The Most Brilliant Records of Minoan Art and the Evidences of an Advanced Religion*, Macmillan and co., London, 1930, 230. Dalje u tekstu Evans 1930.

¹⁰ Evans 1921a, 257; Evans 1930, 230.

¹¹ Younger 1976, 125.

¹² Evans (1921a, 257, 257n20; 1930, 228-229) spominje taj sport pod nazivom *taurokathaptae*, no ne postoje drugi relevantni izvori koji spominju taj naziv. Isti sport se u drugoj literaturi spominje pod nazivom *taurotheria* (S. G. Miller, *Ancient Greek Athletics*, Yale University Press, New Haven, 2004, 145. Dalje u tekstu Miller 2004).

¹³ D. Collon, Bull-Leaping in Syria, *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 4, 1994, 84. Dalje u tekstu Collon 1994.

¹⁴ Naziv 'koride' se ustalio kao opis samo jedne vrste španjolskih borbi s bikom – *Corrida de toros*.

¹⁵ O. L. Read, Bullfighting: At What Cost should Culture be Preserved?, *Honors Senior Theses/Projects* 23, Western Oregon University, 2014, 6. Dalje u tekstu Read 2014.

¹⁶ Collon 1994, 84.

(*picadores*) bodu bika u vrat kako bi ga oslabili o olakšali glavnom igraču (*matador*) borbu s bikom. Zatim matador nastoji dodatno izmoriti bika poznatim mahanjem plaštom i potaknuti ga da napadne plašt, te ga naposljetku ubija mačem.¹⁷ Koride su samo jedna verzija španjolskih borbi s bikom. Verzija je mnogo, a uključuju i igre s teladi oba spola.¹⁸ Jedan takav primjer je *Concurso de recortes* u kojem sportaši (*recortadores*) izbjegavaju ili skaču preko bika ili teleta. Pri tome ponekad koriste rekvizite poput motke za preskakanje ili stolca, a mogu skakati i bez rekvizita.¹⁹ Sport vrlo sličan španjolskom *Concurso de recortes* igra se i u Francuskoj, pod imenom *Course landaise*. Ni u ovoj verziji igara s bikom se životinja ne ubija, a naglasak je na akrobatskim pothvatima – zadatak sportaša je skočiti preko bika ili rogate krave u napadu, a vrsta skokova je mnogo.²⁰

Sportovi s bikovima su poznati čak i u Indiji, te vjerojatno imaju povijest dugu preko 4000 godina. Na samom jugu Indije, u saveznoj državi Tamil Nadu, igra se tradicionalni sport *Jallikattu* ili *Sallikattu* u kojem se muškarci bore protiv bika, često viseći na njegovoj glavi, a pobjednik je onaj koji prvi smiri bika ili uhvati vrećicu s novcem obješenu na bikovim rogovima. *Jallikattu* se obično igra za vrijeme *Thai Pongal* festivala žetve, tj. zahvalnosti za plodove zemlje, koji se održava sredinom prvog mjeseca po Tamilskom kalendaru, odnosno krajem travnja ili početkom svibnja po Gregorijanskom kalendaru.²¹

Uspješni sportaši u igrama s bikom u Europi su vrlo cijenjeni u svojim zajednicama zbog svoje (prividne) hrabrosti²² i vještine. U nekim zajednicama, iako je potrebno manje vještine u kontaktu s bikom, „igre” s bikom donose puno više od slave. U afričkom plemenu Hamar u Etiopiji bik je ključan dio ceremonije zrelosti. Mladići su dužni hodati preko leđa niza bikova kako bi se mogli smatrati muškarcima. Ako mladić izgubi ravnotežu i padne, donio je sebi veliku sramotu, te se kao mladić, a ne muškarac, ne može oženiti.²³

¹⁷ Ibid. 8-9.

¹⁸ Ibid. 7-8.

¹⁹ Ibid. 7-8; R. van Dijk, Bull-Leaping in the Ancient Near East, *Journal for Semitics* 22.1, 2013, 145-146. Dalje u tekstu van Dijk 2013.

²⁰ McInerney 2011, 10-11.

²¹ R. Raja, The new media and Tamil diaspora identity: A case study of Jallikattu protests, *International Journal of Current Research* 9.9, 2017, 57698-57699. Dalje u tekstu Raja 2017.

²² Koliko se mogu smatrati hrabrima je pitanje rasprave zbog „varki” i prepreka koje koriste kako bi oduzeli prednost biku, no o tome će se detaljnije pričati u poglavlju o obilježjima bikova.

²³ „Hamar Tribe”, *World Explorer*, Florida International University, web. <http://elearn.fiu.edu/e-dev/WorldExplorer/continents/africa/ethiopia/Hamar%20Tribe.htm>

Značaj u egejskom društvu

Bikovi su bili najveće i najopasnije životinje na brončanodobnoj Kreti.²⁴ Sportovi s bikovima svakako su predstavljali izazov, te zahtijevali hrabrost i vještinu. Ipak, točno značenje preskakanja bikova u minojskom društvu je nepoznato. Prijedloga je mnogo, a variraju od svjetovnih praksi vezanih uz lov do religijskih praksi, pa čak i do kozmoloških prikaza bez ikakve sportske osnove u stvarnom svijetu.

Evans je predstavio preskakanje bikova kao sveti događaj koji se vjerojatno odvijao u čast minojske „majke božice” koju je smatrao njihovim centralnim božanstvom, ili je, pak, predstavljao utjelovljenje djela nama nepoznatog božanskog heroja. Uz to, smatrao je da pothvate na otvorenom, poput lova, treba razlikovati od onih izvođenih za publiku.²⁵ Ipak, treba uzeti u obzir da ne postoje izravni dokazi koji vežu preskakanje bikova uz žensko božanstvo, te da je Evansova ideja o postojanju „majke božice” kao centralnog božanstva u minojskom društvu upitna – tvrdnju je zasnovao na pronalasku brojnih figurica koje prikazuju žene, te na prikazima žena otkrivenih grudi. Mnoge žene otkrivenih grudi su interpretirane kao svećenice, a za neke, poput figurica „zmijske božice”, nije sigurno prikazuju li božicu ili svećenice. Uz to, treba uzeti u obzir da se svećenica, u kontrastu sa svećenikom, ne veže nužno uz žensko božanstvo, kao što nam je poznato iz drugih religija staroga svijeta u kojima su i muška božanstva mogla imati svećenice. Stoga, nemamo niti jednu sigurnu potvrdu ženskog božanstva (niti muškog) koje bi se moglo smatrati centralnim minojskim božanstvom, te je nemoguće sa sigurnošću opisivati minojsku religiju bez brončanodobnih zapisa koji govore o njoj.²⁶

U prilog religijskom značenju sporta, tj. bika, ide i riton u obliku glave bika iz grobnog kruga A u Miken (slika 9). Riton ima velike sličnosti u prikazu s minojskim ritonom u obliku glave bika iz Knosa (slika 10), te na glavi ima rozetu. Nanno Marinatos uspoređuje egejske rozete sa sirijskim i hetitskim prikazima na kojima rozeta predstavlja božanstvo, te smatra da

²⁴ Shapland 2013, 199.

²⁵ Evans 1921a, 255; Evans 1930, 206-207; A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos, Volume I: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, Macmillan and co., London, 1921, 259. Dalje u tekstu Evans 1921b; A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos, Volume II: Fresh Lights on Origins and External Relations. The Restoration in Town and Palace after Seismic Catastrophe Towards Close of M. M. III, and the Beginnings of the New Era*, Macmillan and co., London, 1928, 678. Dalje u tekstu Evans 1928.

²⁶ Castleden 1993, 257-259.

se srastaju s egipatskim sunčanim diskom. Iz toga zaključuje da se preskakanje bikova igralo u čast solarnog kretskog božanstva.²⁷

Religijsko tumačenje sporta neki su istraživači odnijeli korak dalje. Joseph A. MacGillivray smatra da prikazi preskakanja bikova nisu predstavljali stvaran sport, nego zviježđa ili neki drugi aspekt kulta bika – prikaze veže uz zviježđe Orion koje je suprotstavljeno zviježđu Bika, pri čemu naglašava da je Bik sastavljen od Hijada i Plejada. Dalje ih povezuje sa zviježdem Perzeja koji skače preko bika kako bi spasio Andromedu.²⁸ Svoju tezu ne objašnjava detaljno kako bi ponudio jasnu vezu navedenih zviježđa i prikaza,²⁹ ali se poziva na kasnobrončanodobnu hriselefantinsku figuricu mladića iz Palaikastra (slika 7) na Kreti kao vezu minojske i grčke i religije, te kozmologije i astronomije. Na temelju izrade od vrijednih materijala, te drugih nalaza, figurica je identificirana kao mlado muško božanstvo koje je bilo mogući temelj za kasniji grčki kult Zeusa Kourosa, tj. Zeusa mladića.³⁰ MacGillivray dalje nastavlja kako je ta figurica bila minojski pandan egipatskog Ozirisa koji se, pak, u egipatskim izvorima prikazivao i kao zviježđe Orion, a u klasičnoj Grčkoj kao diktejski Zeus. S obzirom da Orion u starom Egiptu i klasičnoj Grčkoj dolazi na kraju agrikulture godine, pretpostavlja da je to bio slučaj i u minojskom razdoblju, te zaključuje da su prikazi preskakanja bikova služili za bilježenje solarnog kalendara, sa solsticijima na vrhovima konsekrativnih rogova i ekvinocijem u sredini.³¹ Ipak, jasna veza s prikazima preskakanja bikova i dalje ostaje nerazjašnjena – na prikazima na kojima, prema MacGillivrayu, Perzej skače preko Bika nepoznato je gdje je Orion, tj. minojska preteča Zeusu, te čak i ako figurica iz Palaikastra stvarno predstavlja takvo božanstvo, što bi povezalo tu figuricu uz prikaze preskakanja bikova.

Kozmološku i astronomsku sliku sporta komentira i Jeremy McInerney koji smatra da takvo tumačenje ne treba nužno isključiti postojanje sporta, te da je zbog nedostatka liturgijskih tekstova riskantno nagađati o minojskoj (religijskoj) kozmologiji. Čak i ako

²⁷ Citirano u: M. C. Shaw, Review: A Bull-Leaping Fresco from the Nile Delta and a Search for Patrons and Artists, *American Journal of Archaeology* 113.3, 2009, 472. Dalje u tekstu Shaw 2009. Sva eventualna navođenja iz sekundarnih izvora rezultat su nedostupnosti izvornog teksta u pitanju.

²⁸ J. A. MacGillivray, Labyrinths and Bull-Leapers, *Archaeology* 53.6, 2000, 54-55. Dalje u tekstu MacGillivray 2000.

²⁹ „For example, I don't believe that any actual person ever leaped over a bull's back in Crete or anywhere else. I think that the paintings depict constellations: Orion confronts Taurus, composed of the Hyades and Pleiades (the seven sisters), while Perseus somersaults with both arms extended over the bull's back to rescue Andromeda [...]” (Ibid.). Pregled grčke mitologije također nije ponudio odgovor koji bi pojasnio ovu tezu.

³⁰ H. Sackett, S. MacGillivray, Boyhood of a God, *Archaeology* 42.5, 1989, 29-31. Dalje u tekstu Sackett i MacGillivray.

³¹ MacGillivray 2000, 54-55.

pretpostavimo da su Minojci identificirali zvijezda, ne možemo odmah čitati prikaze ovog sporta kao isključivo simboličke, naročito zbog raznovrsnosti detalja na prikazima koje smatra besmislenima ako im se pridoda isključivo simboličko značenje.³²

Slično mišljenje drži i Sabine Beckmann koja potencijalno kozmološko i astronomsko čitanje veže uz stvarno izvođenje sporta, te mu daje novu sliku.³³ Smatra da su žrtvovanje bika i oplodivanje zemlje njegovom krvlju bili važni u minojskom društvu, a preskakanje bikova simboliziralo je ljudsko savladavanje sila prirode. Ovakvi događaji vjerojatno su se odvijali oko vremena pojave Bika, odnosno sredinom proljeća, između proljetnog ekvinocija i ljetnog solsticija, poput mnogih drugih festivala plodnosti. Ipak, smatra da treba biti oprezan pri davanju kozmološkog značenja ovim događajima. Prema trenutnim saznanjima, astronomija je došla u Grčku iz Babilona u 1. tis. pr. Kr., a najstariji spomen zvijezda Bika nalazimo kod Grka Ferekida sa Siroso oko 550. g. pr. Kr. S druge strane, Beckmann napominje da spomen tog zvijezda nalazimo u 2. tis. pr. Kr. u mezopotamskim i hetitskim tekstovima, stoga ipak ne treba u potpunosti odbaciti mogućnost minojskog poznavanja zvijezda.³⁴ U antičkoj Grčkoj, Plejade, koje se nalaze u ramenu Bika, bile su navigacija pomorcima, no u brončanom dobu bi to bio Aldebaran koji je također dio zvijezda Bika.³⁵ Od početka svibnja,³⁶ moreplovci bi noću mogli navigirati prema istoku prateći Aldebaran, a oko sredine kolovoza njegovo bi mjesto zauzeo Regulus u zvijezdu Lava. U rujnu bi na to mjesto došla Spica iz zvijezda Djevice, a nakon ekvinocija u listopadu, Aldebaran bi pokazivao zapad.^{37,38} Beckmann uzima minojske prikaze lava koji napada bika s Regulusom koji zauzima mjesto Aldebarana na noćnom nebu kao argument za moguće poznavanje astronomije na brončanodobnoj Kreti.³⁹ Ta veza bi svakako bila vjerodostojna kada nam ne bi bili poznati prikazi na kojima čovjek, čini se, brani bika od lava, poput prikaza na mikenskom pečatu iz Knosa (slika 8). Drugim riječima, ako su prikazi lava koji napada bika simbolizirali

³² McInerney 2011, 9-10.

³³ S. Beckmann, The Mystery of Taurus – Knowing the way. Possibilities for Astronomical Knowledge in the Bronze Age, *Journal of the Washington Academy of Sciences* 91.1, 2005, 59. Dalje u tekstu Beckmann 2005.

³⁴ Ibid. 62.

³⁵ Aldebaran se s vremenom pomaknuo preblizu Suncu, pa je zamijenjen bliskim Plejadama (Ibid. 63).

³⁶ Mjeseci su navedeni prema Gregorijanskom kalendaru.

³⁷ Ibid. 63-64.

³⁸ Uvriježeno je mišljenje da se u antičkom razdoblju zbog jakih vjetrova i oluja izbjegavala plovidba u zimskim mjesecima, za što bismo mogli pretpostaviti da je bio slučaj i u brončanom dobu. Ipak, pregled nekih kasnobrončanodobnih i antičkih izvora pokazao je da je to bio slučaj samo za obalnu plovidbu. Dok je zimska plovidba svakako predstavljala veću opasnost od ljetne plovidbe, neki putevi na otvorenom moru su ipak bili prihvatljivo opasni da budu u službi i u zimskim mjesecima ako se ukaže potreba. (O. Tammuz, Mare Clausum? Sailing Seasons in the Mediterranean in Early Antiquity, *Mediterranean History Journal* 20.2, 2005, 145, 147, 151-156. Dalje u tekstu Tammuz 2005).

³⁹ Beckmann 2005, 63-64.

Regulus koji dolazi na mjesto Aldebarana, postavlja se pitanje zašto bi prikazivali ljude koji istog bika brane od lava.

Neki, pak, spajaju religijsko i nereligijsko tumačenje preskakanja bikova mišljenjem da je ovaj sport bio centralni ritual u minojском religijskom sustavu, te da je bio usko vezan uz obred inicijacije, tj. dozrijevanja, za mlade Minojce.⁴⁰ Bik bi, u tom slučaju, mogao predstavljati manifestaciju božanstva iz kojeg se razvio grčki Posejdon, naročito u obilježju „onoga koji stvara potres”, i.e. obilježju koje dijele obojica.⁴¹

Bio ovaj sport vezan uz religiju ili ne, ikonografija i položaj prikaza upućuju na formalnost igre – moguće je da se sport održavao pred publikom, a prikazi bika i preskakanja bikova vrlo su česti u Knosu. Prema Diamantisu Panagiotopoulosu, bik ima posebnu funkciju kao jedan od osnovnih motiva koji simboliziraju palaču.⁴² „Grandstand” freska (slika 11) i „Sacred Grove” freska (slika 12) iz Knosa prikazuju grupe ljudi za koje se pretpostavlja da su publika nekom događaju. Iako se ne vidi što publika gleda, jasno je prikazano stvaranje grupe, što je jedan od pokazatelja stvaranja kolektivnog identiteta na čijem čelu Panagiotopoulos vidi aristokraciju, te nadalje gleda preskakanje bikova kao jedan od medija kojim aristokracija stvara i održava kolektivni identitet, te simbolizira kontrolu nad silama prirode.⁴³ Nadalje, bitnu funkciju bika vidi i u prethodno spomenutom ritonu u obliku glave bika, te u prikazima žrtvovanja bika, poput onog na sarkofagu s lokaliteta Hagia Triada (slika 13).⁴⁴ Naposljetku, osvrće se na učestalost i poziciju prikaza bika i preskakanja bikova u Knosu. Pod uvjetom da uđe na glavni ulaz, prvo što bi posjetitelj palače vidio bio bi bojani reljef bika u galopu na istočnom zidu zapadnog trijema. Štoviše, Maria Shaw razmatra mogućnost da je taj reljef prikazivao upravo preskakanje bikova. Za vrijeme Evansovih istraživanja reljef je rekonstruiran s drvom masline ispred bika, no Shaw napominje da su fragmenti masline pronađeni uz bika, te da su bili dosta udaljeni od njega, dok su ispred bika pronađeni

⁴⁰ Castleden 1993, 129, 148; J. G. Younger, *Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games*, III, U: R. Laffineur and W. D. Niemeier, *POLITEIA (Aegaeum 12)*, Liège, 1995, 521, 521n52, 523. Dalje u tekstu Younger 1995.

⁴¹ Castleden 1993, 129, 148; R. Johnson, Poseidon, *LANG 350 Study Guide – Classical Mythology*, Western Michigan University, web. <http://homepages.wmich.edu/~johnsorh/Myth/poseidon.html>.

⁴² Panagiotopoulos, *Das minoische Stierspringen. Zur Semantik und Darstellung eines altägäischen Rituals*, U: H. Roeder (ur.), *Archäologie und Ritual. Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands*, Phoibos Verlag, Wien, 2006, 126-127. Dalje u tekstu Panagiotopoulos 2006.

⁴³ Ibid. 131; L. Morgan, *New discoveries and new ideas in Aegean wall painting*, *British School at Athens Studies 13, Aegean Wall Painting: A Tribute to Mark Cameron*, 2005, 128. Dalje u tekstu Morgan 2005.

⁴⁴ Na jednoj strani sarkofaga prikazana je žena koja stoji ispred oltara i drži ruke iznad njega. Iza nje je žrtveni stol za koji je svezan bik spreman za žrtvovanje. Ispod stola je konični riton u koji će se izliti bikova krv. (Rutter, web-a.)

fragmenti s prikazom ljudske figure.⁴⁵ Osim toga, fragment stražnje noge bika nađen je u predsoblju sobe s prijestoljem, što također ukazuje na važan položaj freske u palači. Ovdje treba napomenuti da nisu sve freske bile vidljive u isto vrijeme, što znamo iz slojeva starijih fresaka koje su prekrivene novijima, no prikazi bikova bili su učestali u svakom slučaju.⁴⁶

Birgitta Hallager također predlaže da su bik i sportovi s bikovima bili simbol moći vladara u Knosu, te analize otisaka pečata s bikovima i vezanim sportovima navodi kao dodatni argument za svoj prijedlog – čini se da su svi relevantni pečatnjaci, čiji su ostaci i otisci nađeni na raznim mjestima diljem Krete, bili napravljeni u istoj radionici, te je ona vjerojatno bila u Knosu. Nalaze takvih prikaza izvan Knosa objašnjava pretpostavkom da je ili lokalna administracija na raznim mjestima prihvatila simbolizam koji Knos upotrebljava, ili da su službenici iz Knosa poslani da rade u drugim centrima na Kreti.⁴⁷ No, McInerney smatra da ne treba odbaciti mogućnost da su se bikovi preskakali i na drugim mjestima na Kreti, ali da je taj sport bio najpopularniji u Knosu.⁴⁸ Poziva se na moderne španjolske i francuske igre s bikovima u kojima postoji cijeli sustav uzgoja stoke specijalizirane za ove igre, te posebnih škola za treniranje sportaša. Razmatra opciju da je na sličan način preskakanje bikova višim slojevima u Knosu služilo za nametanje kulturne dominacije na Kreti – specijaliziranim bikovima su držali monopol nad stokom, a specijaliziranim akrobatima nad sportom.⁴⁹ Ako je to i bio slučaj, vjerojatno je to bio samo jedan od mehanizama za nametanje i održavanje kulturne dominacije, no ovdje treba postaviti pitanje zašto bi bik uzgajan posebno za sport imao važnost za stoku koja je uzgajana za poljoprivredu i hranu.

Još jedna ideja koja se provlači kroz literaturu jest da je sport služio kao instrument natjecanja elitnih frakcija – pobjednička frakcija je nova vodeća frakcija ili zadržava postojeći vodeći položaj.⁵⁰ Kathryn Soar napominje da je u potpunosti moguće da je jedna frakcija dominirala kroz duže razdoblje, što, uostalom, vidimo i kroz brojne kraljevske loze koje su dominirale određenim područjima stoljećima.⁵¹

⁴⁵ M. C. Shaw, Bull Leaping Frescoes at Knossos and their Influence on the Tell el-Dab'a Murals, *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 5, 1995, 99. Dalje u tekstu Shaw 1995.

⁴⁶ B. P. Hallager, E. Hallager, The Knossian bull. Political propaganda in neo-Palatial Crete?, U: R. Laffineur and W. D. Niemeier, *POLITEIA (Aegaeum 12)*, Liège, 1995, 547-548. Dalje u tekstu Hallager 1995.

⁴⁷ Ibid. 449, 551.

⁴⁸ Op. cit. 12.

⁴⁹ Ibid. 11-12.

⁵⁰ Soar 2009, 20-24; J. Weingarten, Corridors of Power: A Social Network Analysis of the Minoan 'Replica Rings', U: W. Müller (ur.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel, Beiheft 8: Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik*, Mainz, 2010, 412. Dalje u tekstu Weingarten 2010.

⁵¹ Soar 2009, 20-24.

Panagiotopoulos ističe opasnost igre koja je vidljiva na detalju s ritona „boksaka” (slika 5) na kojem je sportaš naboden na rog bika.⁵² Uzima to kao posljedicu nesreće – da je bilo namjerno, poput ljudske žrtve, smatra da je veća vjerojatnost da bi sportaši bili ljudi što nižeg statusa, a ne aristokracija koju on vidi u prikazima. Ovdje ipak treba spomenuti mogućnost da bi žrtve bile rezervirane samo za više slojeve, a mogle bi se smatrati vječnom slavom, što je u skladu i s onime što je Panagiotopoulos zamislio što se tiče slučajne ozljede. No, da je stvarno bila riječ o žrtvama, gotovo je sigurno da bi bilo puno više nalaza „nesreća”, nego gracioznih sportaša, čak i kad se uzme u obzir fragmentiranost nalaza. Panagiotopoulos dalje postavlja pitanje zašto bi se na umjetničkom prikazu pokazala nesreća i daje dva rješenja: 1. (doživotna) ozljeda ili smrt mogli su priskrbiti slavu njemu i njegovoj obitelji; 2. prikaz je mogao ljudima služiti kao podsjetnik na opasnost sporta, te je time davao dodatnu važnost ritualu.⁵³ Richard Harrison se također pita jesu li ljudske žrtve u ovom sportu bile moguće, ali smatra to malo vjerojatnim.⁵⁴

Na kraju treba postaviti i bitno pitanje – kako razlikovati religijske od nereligijskih prestižnih objekata i praksi, te treba li ih uopće razlikovati s obzirom na to da su kroz povijest vrlo često bili vezani. Ellen Adams smatra da rituale ne treba uvijek gledati kao religijske ili nereligijske, nego kao prakse koje su ključne u stvaranju kulturnog simbolizma, kolektivnog identiteta i društvene hijerarhije.⁵⁵ Grupe ljudi stvaraju zajedničke interese i karakteristike, bilo na temelju osnovnih životnih potreba ili drugih interesa u kojima nalaze zadovoljstvo. Gledatelji nalaze zajedničke točke u interesu za određeni sportski događaj, naročito ako je vezan uz njihovu religiju, ali i ako je nereligijski. Sportaši dugogodišnjim i napornim vježbanjem stvaraju vlastiti identitet (ili dio njega) oko nečega čemu su posvetili jedan veliki dio života, te sport također koriste kao medij izražavanja. Nastupima približavaju svoj sportski identitet publici, čime s njom stvaraju zajedničke interese. Umjetnici koji rade na prikazima sporta stvaraju te zajedničke interese činom prikaza tuđih načina izražavanja (sport kao aktivnost) i interesa grupe ljudi (gledatelji) kroz svoj medij izražavanja (likovne umjetnosti). Ako se tome pridoda svećenstvo kao skupina ljudi vezana uz sport kroz potencijalan religijski značaj, grupa koja u jednom sportu nalazi zajedničke točke postaje još veća. Prakticiranje i održavanje tih zajedničkih točaka interesa kroz niz godina stvara tradiciju, a tradicija stvara kolektivni identitet. Ako postavimo elitu na čelo sporta, dolazimo

⁵² Panagiotopoulos 2006, 131-132.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ 1978, 217.

⁵⁵ E. Adams, *Power and Ritual in Neopalatial Crete: A Regional Comparison*, *World Archaeology* 36.1: *The Object of Dedication*, 2004, 29. Dalje u tekstu Adams 2004.

do sporta kao jednog od načina stvaranja i održavanja društvene hijerarhije. Kako bi određena grupa ljudi mogla biti na čelu nečega, to nešto mora imati zajednička obilježja, a ona igraju glavnu ulogu kroz tri osnovne radnje:

1. Grupa ljudi mora imati zajednička obilježja kako bi se mogla smatrati jedinstvenom grupom.
2. Stvaranje jedinstvene grupe ljudi omogućava drugoj grupi da stvori postepenu, tj. „organsku”, dominaciju nad prvom – ako bi se ljudi smatrali nevezanima za ostale ljude u grupi, dominacija druge grupe ne bi mogla biti stvorena jer pojedinci iz prve grupe ne bi imali razloga ostati unutar „umjetno” stvorene grupe.⁵⁶ Umjesto toga, udaljili bi se od očiglednog pokušaja nametanja dominacije.
3. Elitna skupina ljudi mora imati zajednička obilježja s prvom (ne-elitnom) skupinom ljudi kako bi ostvarila preduvjet za nametanje kulturne dominacije.

Upravo su tradicija i kolektivni identitet zajednička obilježja koja omogućavaju sjedinjavanje grupe ljudi i nametanje kulturne dominacije druge grupe ljudi nad prvom. Elitna skupina, ili ona koja je takvom htjela postati, mogla je uzeti sportove s bikom kao jedan postojeći, ali ne istaknut aspekt kulture, te ga istaknuti s namjerom stvaranja kolektivnog identiteta, tj. s namjerom stvaranja zajedničkog obilježja za jedinstvenu grupu ljudi nad kojom će se izdići kontroliranjem tog istog obilježja. Slično tome, kao što je objasnila Soar, elitna skupina je mogla uzeti sportove s bikom kao nešto što je postojalo u prošlosti, no u međuvremenu je nestalo ili je izgubilo na važnosti, te isticanjem istog dati novi poticaj stvaranju kolektivnog identiteta i naglasiti, ili čak opravdati, svoju vezu s prošlošću Krete.⁵⁷

⁵⁶ Umjetno stvorenom grupom smatram grupu koja se nije ujedinila postepenim (organskim) putem, namjernim ili nenamjernim, nego čije ujedinjenje nastoji ostvariti vanjski čimbenik u kratkom roku, bez pridavanja pažnje već postojećim obilježjima koja bi ju mogla ujediniti. Primjer umjetnog stvaranja grupe bili bi afro-američki robovi, pri čemu nisu nužno sjedinjeni pojedinci, nego različite skupine ljudi u jednu veću. Također, u ovoj raspravi je izuzeto nasilno nametanje dominacije, kao što je bio slučaj s ropstvom.

⁵⁷ Soar 2009, 20-24.

Opća kronologija

Prije osvrta na kronologiju prikaza preskakanja bikova, treba spomenuti neusklađenost apsolutnih datuma za bronzano doba Egeide. Kada se govori o datumima bronzanog doba Egeide, postoje dva osnovna načina njihova dobivanja – tradicionalan način uspoređivanja egejskog arheološkog materijala s materijalom iz drugih dijelova Mediterana za koje su nam apsolutni datumi barem okvirno poznati (niska kronologija), te datiranje metodom ^{14}C i drugim tehnikama (visoka kronologija) koje su često preciznije od tradicionalnog načina datiranja, osobito kad se kombiniraju.⁵⁸ Različite metode datiranja nude različite datume za trajanje pojedinih razdoblja – dok se obje kronologije slažu oko trajanja ranog i početka srednjeg bronzanog doba u Egeidi, razlike u apsolutnim datumima istaknute su krajem srednjeg i početkom kasnog bronzanog doba, nakon čega se ponovno usklađuju (slika 14). Datiranje preciznijim metodama se u zadnjim desetljećima često koristi kako bi se ispravile netočnosti u tradicionalnim metodama datiranja, no, u ovom slučaju, problem nastaje kada oba osnovna načina datiranja nude valjane argumente za prihvaćanje i za neprihvatanje obiju metoda.⁵⁹ Iz tog razloga, ovdje će se koristiti relativna kronologija s oznakama EM (Early Minoan) za ranominojsko razdoblje, MM (Middle Minoan) za srednjeminojsko razdoblje, te LM (Late Minoan) za kasnominojsko razdoblje. Relativna kronologija bronzanog doba na grčkom kopnu se označava s EH (Early Helladic) za ranoheladsko razdoblje, MM (Middle Helladic) za srednjeheladsko razdoblje, te LM (Late Helladic) za kasnoheladsko razdoblje. Razdoblja su dalje podijeljena na faze, označene rimskim brojevima, te podfaze označene slovima A, B ili C – npr. LM IIIA.

Ovdje također treba napomenuti kako se razdoblje srednjeg i dijela kasnog bronzanog doba na Kreti naziva razdobljem Minojske civilizacije, dok se kasno bronzano doba na grčkom kopnu naziva razdobljem Mikenske civilizacije. Također, pojava linear B pisma na samom kraju bronzanog doba na Kreti smatra se dokazom direktne mikenske prisutnosti na Kreti,⁶⁰ te time i mikenske prevlasti nad Kretom.⁶¹ Što se tiče oznaka za relativnu kronologiju, cijelo

⁵⁸ T. Fantuzzi, The debate on Aegean high and low chronologies: an overview through Egypt, *Rivista di Archeologia* 31, 2007, 53. Dalje u tekstu Fantuzzi 2007.

⁵⁹ Argumenti za prihvaćanje tradicionalne metode, tj. niske kronologije, su mišljenje da je kronologija egipatske 18. dinastije, čije se trajanje poklapa s većim dijelom kasnog bronzanog doba u Egeidi, dobro ustanovljena, te da neke druge metode datiranja i novi pregled nalaza potvrđuju tradicionalnu metodu. (Ibid. 53-55).

⁶⁰ Za razliku od prisutnosti mikenskih nalaza koji su onamo stigli trgovačkim putem.

⁶¹ Adams 2004, 26-27; J. B. Rutter, The Linear B Tablets and Mycenaean Social, Political, and Economic Organization, *Aegean Prehistoric Archaeology*, Dartmouth College, New Hampshire, web. http://www.dartmouth.edu/%7Eprehistory/aegean/?page_id=659. Dalje u tekstu Rutter, web-b,

brončano doba na Kreti se označava terminom „minojsko”, neovisno o trajanju Minojske civilizacije i o mikenskoj prevlasti na Kreti.

Prvi sigurni prikazi aktivnosti koju interpretiramo kao preskakanje bikova javljaju se u kasnominojskom razdoblju, no neki smatraju da su se javili i ranije, u MM I razdoblju nalazimo libacijske posude u obliku bika s likovima ljudi na glavi (slike 15-17), no iz samog prikaza nije jasno radi li se o preskakanju bikova ili drugom sportu.⁶² Ono što je jasno jest da se prikazi sportova s bikom javljaju već u MM razdoblju, te treba imati na umu da su ti sportovi mogli biti međusobno povezani.⁶³

Najraniji nalaz sa sigurnim prikazom preskakanja bikova javlja se na otisku pečata iz LM I razdoblja (slika 18).⁶⁴ Ovdje treba postaviti pitanje zašto dolazi do kronološke rupe u prikazivanju sportova s bikom. Jedna mogućnost je da je stanje nalaza takvo da kroz većinu MM razdoblja nemamo takve prikaze, no Soar predlaže da se sport možda prestao izvoditi na neko vrijeme, te je ponovno uspostavljen u LM razdoblju kako bi se oživila tradicija i, već spomenuti, kolektivni identitet.⁶⁵ Scene ovog sporta nađene su i na Kreti i na grčkom kopnu, no većina se slaže da je preskakanje bikova bio minojski sport – prikazi su se vjerojatno proširili na mikenske lokalitete kao preuzeti simbol tradicije ili, čak, preuzeti simbol aristokracije.⁶⁶

Preskakanje bikova prikazivalo se u egejskoj umjetnosti do samog kraja kasnog brončanog doba, no, kao što ćemo vidjeti kasnije u radu, sport je vjerojatno počeo zamirati, te se ubrzo prestao izvoditi prije nego što su nestali njegovi prikazi. Najkasniji prikazi, datirani u sam kraj kasnog brončanog doba, objašnjavaju se kao prisjećanje na bitnu minojsku tradiciju.⁶⁷ Potrebno je napomenuti kako Noga Blockman i Philippe Guillaume razmatraju mogućnost još kasnijih prikaza i to na temelju dvaju pečata s Krete, te nekoliko pečata izvan područja Grčke

⁶² Evans (1921b, 256) je prvo iznio tvrdnju da se radi o preskakanju bikova, no kasnije (1930, 205-206) misli da se radi o hrvanju s bikovima. Ostala mišljenja također su podijeljena, poput Soar (2009, 16) koja posude također uzima kao prikaze preskakanja bikova, dok Younger (1976, 135-136) smatra da najstariji prikazi ovog sporta datiraju u kasno brončano doba.

⁶³ O ovome će biti riječi kasnije.

⁶⁴ U korpusu minojskih i mikenskih pečata, nalazište ovog pečata je navedeno kao nepoznato, no Weingarten (2010, 396) navodi Knos kao njegovo nalazište, vjerojatno prema Evansovom navodu (1921a, 254, Fig. 6).

⁶⁵ Soar 2009, 20-24.

⁶⁶ O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994 (1997), 167. Dalje u tekstu Dickinson 1997; Shaw 1995, 105.

⁶⁷ Shaw 1995, 105; Younger 1976, 135-136; J. G. Younger, A New Look at Aegean Bull-Leaping, *Muse. Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri-Columbia* 17, 1983, 76; Dalje u tekstu Younger 1983.

koji datiraju između 950. i 765. g. pr. Kr.⁶⁸ Napominju da je nije sigurno što je točno prikazano na pečatima, no ako uistinu prikazuju preskakanje bikova, pokazuju da je ta tradicija, ili barem sjećanje na nju, trajalo duže nego što se misli.

Sportovi s bikom na Bliskom istoku – porijeklo minojskih sportova?

Evans je predložio moguće porijeklo minojskih sportova s bikom na Bliskom istoku na temelju otiska cilindričnog pečata iz Kapadokije koji se datira u vrijeme oko 2400. g. pr. Kr. – vrijeme kada je u Egeidi trajalo rano brončano doba.⁶⁹ Na prikazu bik kleči, a na leđima mu je struktura koja podsjeća na sjedalo; čovjek koji se nalazi ispred bika je u položaju padanja, a drugi čovjek, prema Evansu, dubi na glavi. Evans je to smatrao akrobatskim prikazom, no William Gregg kaže da je sasvim jasno da je čovjek pao sa sjedala na bikovim leđima, te da se ne radi o akrobatskom prikazu.⁷⁰

Ipak, ne treba u potpunosti odbaciti vezu minojskih sportova s bikom s Bliskim istokom, osobito kao se uzme u obzir već spomenuta povijest ikonografije bika diljem prapovijesnog svijeta.⁷¹ Sportovi s bikom poznati su u brončanom dobu Bliskog istoka preko nalaza i tekstova u kojima se spominju ritualni sportovi s bikom.⁷²

Prije nego što krenemo govoriti o bliskoistočnim prikazima sportova s bikom, treba se osvrnuti na mikenski krater (slike 19-20) iz Alalakha s mogućim prikazom sporta s bikom. Krater je nađen u kontekstu razdoblja kada su Alalakhom vladali Mitani, te je datiran u LH III A razdoblje. Od prikaza je sačuvana desna noga čovjeka iza bika i ruka usmjerena prema dolje, te dijelovi bika, a rekonstruirana scena bi se mogla interpretirati kao posljednja faza u skoku preko bika ili pad nakon neuspješnog skoka.⁷³ Osim kratera, u Alalakhu je nađen nešto stariji otisak pečata (slika 21) napravljenog na području Sirije. Pečat je datiran u vrijeme oko 1700. g. pr. Kr., te prikazuje dvije ljudske figure koje rade stoj na rukama na leđima bika.

⁶⁸ Citirano u: van Dijk 2013, 152.

⁶⁹ 1921a, 256; Do slike otiska pečata nisam uspjela doći.

⁷⁰ 1970, 359-360.

⁷¹ Milićević Bradač 2014, 63-64; Collon 1994, 83-84.

⁷² K. Georgakopoulos, A Note on a Hittite Bull-Leaping Scene and its Minoan Perspectives, U: N. Chr. Stampolidis, A. Kanta, A. Giannikouri (ur.), *Athanasia. The Earthly, Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Early Iron Age, Proceedings of the International Archaeological Conference, Rhodes, 28-31 May, 2009*, University of Crete, Herakleion, 2012, 113-114. Dalje u tekstu Georgakopoulos 2012.

⁷³ K. A. Yener, Acrobats, Bulls, and Leaping Scenes on New Alalakh Amphoroid Kraters, *Near Eastern Archaeology* 72.1, 2009, 49-50. Dalje u tekstu Yener 2009.

Prikaz ljudskih likova ga vežu za drugi sirijski pečat (slika 22) koji je prethodno bio u Erlenmeyer kolekciji, na kojem su akrobati prikazani u istoj pozi. Na oba prikaza nalazimo i ankh, egipatski simbol života koji je tada već postao dio sirijskog repertoara, a na otisku pečata iz Alalakha se nalazi odmah iznad bika. To upućuje na religijsko, ili barem ritualno, značenje sportova s bikom na Bliskom istoku.⁷⁴

Iz pojave ovih nalaza iz različitih izvora i razdoblja Renate van Dijk zaključuje da u Alalaku nije postojala tradicija preskakanja bikova.⁷⁵ Kutlu A. Yener razmatra prisutnost sportaša, neovisno o tradiciji, te vidi te nalaze kao odraz zajedničkih religijskih praksi između Egeide i istočnog Mediterana u srednjem i kasnom brončanom dobu.⁷⁶ Dominique Collon naglašava da sirijski pečati prikazuju sport stilizirano i konvencionalno, što bi moglo dovesti do ideje da umjetnici nikada nisu vidjeli izvođenje tog sporta, no smatra da se ipak radi o umjetničkoj slobodi, pogotovo kada se uzme u obzir da i drugi sirijski pečati imaju tendenciju prikazivati sadržaj stilizirano, a ne realistično.⁷⁷

Osim ovih pečata, nađen je niz drugih sirijskih pečata s prikazima sportova s bikom koji datiraju u razdoblje oko 1700. g. pr. Kr. Prikazi sportova s bikom na ovim pečatim se nerijetko nalaze uz scene lova, što bi moglo upućivati na izvorište ovih sportova u lovu.⁷⁸

Postoje pisani hetitski izvori koji govore o sportovima s bikom, no za sad imamo samo jedan njegov prikaz – reljefnu vazu iz hrama u Hüseyindedeu, iz vremena Hatusilija I. (oko 1650.-1620. g. pr. Kr.) (slike 23-25). Na reljefu je prikazano trinaest ljudi u dvije skupine koje okružuju bika – neki od prikazanih ljudi plešu i sviraju instrumente, dok su dvije osobe prikazane kako preskaču bika.⁷⁹ Kostas Georgakopoulos razmatra tri mogućnosti za objašnjavanje ove vaze: 1. Preskakanje bikova pokazuje vezu između Krete i središnje Anatolije; 2. Hetiti su preuzeli prikaz preskakanja bikova s područja Sirije, što i dalje ne isključuje indirektan utjecaj s Krete preko sirijskog područja; 3. Ovakav prikaz je već postojeća hetitska tema, što sugeriraju pisani hetitski nalazi.⁸⁰

⁷⁴ Ibid. van Dijk 2013, 151, 158-159; Collon 1994, 81-82.

⁷⁵ 2013, 158-159.

⁷⁶ 2009, 49-50.

⁷⁷ 1994, 83.

⁷⁸ van Dijk 2013, 150-151; Collon 1994, 82-84.

⁷⁹ Georgakopoulos 2009, 113-114; van Dijk 2013, 157.

⁸⁰ 2009, 114.

U Kahunu u Egiptu nađena je drvena toaletna kutijica iz razdoblja 18. Dinastije s prikazom preskakanja bikova (slika 26). Prikazana je jedna osoba iznad bika, u pozi koja podsjeća na egejsku „floating leaper” shemu, o kojoj će biti riječi kasnije, te druga osoba ispod bika.⁸¹

Uz hetitske pisane izvore, poznat je i luvijjski tekst koji vjerojatno opisuje ritual preskakanja bikova koji je popraćen plesom i glazbom, poput prikaza na Hüseyindede vazi. Iako rekonstrukcija teksta nije sigurna, van Dijk smatra da ikonografski dokazi upućuju na to da se stvarno radi o opisu takvog rituala.⁸²

Osim bliskoistočnih brončanodobnih prikaza ovog sporta, nalazimo takve prikaze i na području Indije. Na sjeveru Indije, u Mohenjo daru i Banawaliju, nađena su dva pečata iz 3.-2. st. pr. Kr. čiji se prikazi interpretiraju kao skakanje preko vodenih bivola (slike 27-28). Iako bi se, na prvi pogled, mogli interpretirati kao prikazi lova, detaljnijim promatranjem zamjećujemo da ljudi nisu prikazani s oružjem, te da se ovakvi prikazi s lakoćom mogu usporediti s današnjom tamilskom igrom *Jallikattu* – na slikama današnjeg sporta jasno vidimo ljude razbacane oko bika nakon pada s njega (slika 29 a, d). Starotamilske pjesme također potvrđuju ovakvu interpretaciju, te daju podlogu starosti današnjeg sporta – prema njima, stočari su redovito organizirali slavlja i natjecanja u kojima su se borili protiv goveda s naoštrenim rogovima. Izlagali su svoj život opasnosti od toga da budu probodeni naoštrenim rogovima ili pregaženi, te time pokazivali svoju hrabrost i fizičku sposobnost kako bi osvojili ruku djevojke.⁸³

Van Dijk i drugi istraživači predlažu da je preskakanje bikova poteklo s Bliskog istoka, i to iz današnje Sirije, te se proširilo na Kretu. Baziraju pretpostavku na temelju prethodno spomenutih sirijskih pečata koji predstavljaju za sad najstarije prikaze tog sporta na Mediteranu i bližoj okolini.⁸⁴ No, kad se uzmu u obzir indijski pečati⁸⁵ i *Jallikattu*, dolazimo do zaključka da sirijski pečati ne moraju nužno predstavljati preskakanje bikova, nego bilo koji sport s bikom. Nadalje, indijski pečati su stariji od ili istovremeni sa sirijskim pečatima, te se time postavlja novo pitanje – je li Indija područje iz kojeg su potekli sportovi s bikovima? Ovo pitanje se vjerojatno može odbaciti sagledavanjem ostalih relevantnih

⁸¹ van Dijk 2013, 155-156; Shaw 1995, 95.

⁸² 2013, 157, 159-160.

⁸³ Raja 2017, 57698-57699; A. Parpola, The Goddess and the Buffalo, *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*, Oxford University Press, New York, 2015, 240-241. Dalje u tekstu Parpola 2015.

⁸⁴ van Dijk 2013, 145, 160; Collon 1994, 84.

⁸⁵ van Dijk je svjesna postojanja indijskih pečata i njihove starosti, no zanemaruje ih prilikom izvođenja zaključaka oko porijekla preskakanja bikova (Ibid. 144).

značajki. Već je spomenuto da su prikazi bika, tj. goveda, i njegova važnost prisutni diljem prapovijesnog svijeta još od neolitika, te da se ta prisutnost nastavila i u brončanom dobu. Tako bi se sportovi s bikom mogli gledati kao proizvod zajedničke ideje koja je kružila prapovijesnim svijetom.⁸⁶ Ovdje bi se mogle predložiti tri osnovne ideje:

1. Sportovi s bikom su nastali tijekom brončanog doba iz postojećih neolitičkih ideja o važnosti bika, te su se razvili s lokalnim varijacijama na različitim područjima.
2. Sportovi s bikom su postojali prije brončanog doba, te su se s vremenom počele razvijati lokalne varijacije.
3. Sportovi s bikom su bili isti diljem brončanodobnog svijeta u kojem su se izvodili, a razlikovali su se samo u načinu umjetničkog prikaza.

Zbog raznolikosti običaja i religijskih vjerovanja u brončanodobnom svijetu za koje imamo pisane izvore, čak i kada imaju zajedničke točke, treća ideja se odbacuje – ako su brončanodobni ljudi u drugim aspektima života i vjerovanja imali varirajuće običaje, teško je da ih ne bi imali i u sportu, naročito ako je bio dio rituala. Stoga se možemo složiti da prve dvije ideje predstavljaju najveću i jednaku mogućnost, a kada je točno nastao sport je pitanje koje za sad ostaje neodgovoreno. Ovdje treba imati na umu da potencijalno postojanje ovakvih sportova u neolitiku nije nužno moralo biti izraženo direktnim prikazima, kao u brončanom dobu, tj. možda su mnogobrojni prikazi bika i njihovih rogova, bez direktne aluzije na sport, bili dovoljni za iskazivanje značaja bika u svim njegovim aspektima. Naravno, uvijek je moguće da je nedostatak određenih prikaza rezultat fragmentiranosti nalaza.

U prilog prvih dviju ideja ide i primjer spoja čovjeka i bika. U antičkoj Grčkoj, Minotaur je predstavljan kao strašno čudovište koje jede ljude, a ima izgled čovjeka s glavom bika. U Asiriji, biće koj je isprva prikazivano kao krilati lav s glavom čovjeka, počelo se prikazivati kao krilati bik s glavom čovjeka. Za razliku od Minotaura, asirski Lamasu je bio zaštitničko biće.⁸⁷ Iz ovog je vidljivo koliko sličnosti mogu imati dva pojma, ali i različitosti. Konačno, možemo zaključiti kako ne postoji način da odredimo kada su sportovi s bikovima nastali.

⁸⁶ Milićević Bradač 2014, 66.

⁸⁷ Collon 1994, 84; J. Honeycutt, Lamassu, *Ancient Art*, University of Alabama, web. <https://ancientart.as.ua.edu/lamassu/>. Dalje u tekstu Honeycutt 2015.

Također, za sada je nemoguće odrediti gdje se takav sport prvi put izvodio, i pitanje je hoće li ikada biti moguće. Ono što je gotovo sigurno jest da su sportovi s bikom na neki način nastali iz određenih zajedničkih ideja koje su kružile prapovijesnim svijetom. Time se točno izvorište nastanka, tj. prvog izvođenja, sporta može smatrati nevažnim – gdje god da se dogodila prva izvedba nekog sporta s bikom, velika je mogućnost da se proširila izvan tog područja dovoljno velikom brzinom da se prve pojave na drugim područjima smatraju istovremenima sa stvarnom prvom pojavom. Isto tako je moguće da su inačice sporta nastale više-manje istovremeno, te međusobno neovisno na nekoliko različitih područja, zatim se nastavile širiti spomenutom velikom brzinom, što bi opet rezultiralo zanemarivim razlikama u vremenu nastanka.

Preskakanje bikova u egejskoj umjetnosti

Preskakanje bikova i drugi sportovi s bikom prikazivali su se u minojskoj umjetnosti u različitim medijima, od kojih najviše prikaza imamo u obliku fresaka, te pečata ili otisaka pečata. Nalazi dolaze iz raznih dijelova Grčke, pogotovo s Krete, te su pružili istraživačima mnoštvo materijala iz srednjeg, a ponajviše kasnog brončanog doba.⁸⁸ Različiti prikazi su interpretirani kao prikazi različitih faza sportskih pothvata, no treba imati na umu da čak i pokraj raznolikosti prikaza pokreta, koja se obično uzima kao argument za stvarno izvođenje sporta, umjetnički element idealiziranja i dalje može biti prisutan. Osim toga, prikazi koji su ograničeni plohom na kojoj se izvode, poput onih na pečatima, djelomično su uvjetovani oblikom i veličinom plohe, te može doći do izobličavanja figura kako bi se prikaz prilagodio plohi.⁸⁹

Prije svega, potrebno je napomenuti da se neki prikazi trebaju uzimati s rezervom. Velika fragmentiranost nalaza tijekom Evansovih istraživanja Knosa, te rijetkost *in situ* nalaza, doveli su do čestih nedoumica oko rekonstrukcija fresaka iz Knosa.⁹⁰ Štoviše, neki nalazi, poput Nestorovog prstena, Minosovog prstena, Archanes prstena i Thisbe blaga, smatraju se krivotvorinama koje su potekle iz radionice Emilea Gilliérone, umjetnika i restauratora na Evansovim istraživanjima. Detaljna analiza ikonografije pojedinih nalaza, pronalazak identične kopije Archanes prstena u Evansovom vlasništvu nakon njegove smrti, te priznanje jednog od umjetnika iz Gilliéroneve radionice o radnji krivotvorina za tržište starinama potvrdili su takve sumnje.⁹¹

Najpoznatiji prikazi preskakanja bikova dolaze s fresaka iz Knosa. Fragmenti većine fresaka nađeni su na istočnoj padini palače i činile su nekoliko panela tzv. toreador fresaka. Jedna freska (slika 4) očuvana je u većem dijelu, dok je ostalih sedam polja (slike 30-32)

⁸⁸ Shaw 1995, 105; Younger 1976, 135-136; Younger 1983, 76.

⁸⁹ Castleden 1993, 146; Dickinson 1997, n 32.

⁹⁰ Harrison 1978, 214; Shaw 1995, 98-99; M. C. Shaw, The "Priest-King" Fresco from Knossos: Man, Woman, Priest, King, or Someone Else?, *Hesperia Supplements 33, XAPIΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, 2004, 65, 77. Dalje u tekstu Shaw 2004.

⁹¹ Velika je mogućnost da Evans nije bio svjestan da su ti nalazi krivotvoreni jer je vjerovao u pouzdanost Gilliérone s kojim je bio blizak (kopija Archanes prstena bi se, u tom slučaju, mogla objasniti Evansovim vjerovanjem da je Gilliérone napravio savršenu kopiju „pravog” prstena za Evansa). Štoviše, postoje pretpostavke da je Gilliérone imao utjecaj na Evansovu interpretaciju krivotvorenih nalaza (N. Marinatos, B. Jackson, The Pseudo-Minoan Nestor Ring and Its Egyptian Iconography, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3.2, 2011, 17-24. Dalje u tekstu Marinatos i Jackson 2011; D. A. Traill, Review: Joseph A. MacGillivray, 'Minotaur: Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth', *Bryn Mawr Classical Review* 2001.02.19, web. <http://bmcr.brynmawr.edu/2001/2001-02-19.html>. Dalje u tekstu Traill 2001; T. Eliopoulos. Some observations on the iconography of the 'Ring of Nestor', *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 91.3.13, 2013, 209-221. Dalje u tekstu Eliopoulos 2013).

puno više fragmentirano. Potrebno je napomenuti da nisu sve freske bile vidljive u isto vrijeme, tj. da su u jednom trenutke prekrivene drugim freskama. Osim rekonstrukcija, datacija ovih fresaka je također predmet rasprave zbog stanja u kojem su nađene – iako Evans datira freske u LM I razdoblje, s napomenom da su neki elementi, poput imitiranja intarzijske rubovine fresaka, popularni u LM II razdoblju, drugi ih datiraju u LM II-III A.⁹² Osim toreador fresaka i ranije spomenute freske s potencijalnim prikazom ovog sporta s ulaza u palaču, nađeni su fragmenti još nekoliko minijature freski. Na jednoj od njih, iz kraljičinog megarona, prikazani su fragmenti osobe koja se drži za rogove bika, a rekonstruirana je još jedna osoba u skoku iznad bika, no ova rekonstrukcija je upitna; od druge osobe su sačuvani samo uvojci kose, što bi, prema Youngeru, moglo značiti i da se radi o rogovima bika, a ne uvojcima kose, iz čega zaključuje da nije sigurno radi li se ovdje uistinu o preskakanju ili o hrvanju s bikovima.⁹³

Freske preskakanja bikova nađene su i na mikenskim lokalitetima Mikena (slika 33), Tirint (slika 3) i Pil.⁹⁴ Freska iz Mikene datira se u LH II-III A, a druge dvije freske u LH III A (Pil) i IIIB (Tirint). Mikenska freska je, prema tome, istovremena s toreador freskama, iako Shaw napominje da bi mogla biti i nešto ranija.⁹⁵ Veličinu ljudskih likova uspoređuje s njihovom veličinom na minijature freskama, čiji je vrhunac bio u LM I, ali uzima u obzir da bi se ovdje moglo raditi i o regionalnim razlikama u stilu. Moguće je postojanje još jedne freske u Orhomenu, no tema njenog prikaza vrlo je upitna – nađeni su fragmenti ispruženih ruku ljudskih figura, no nije nađen niti jedan fragment bika.⁹⁶

Prikazi egejskog karaktera nađeni su u palači na egipatskom lokalitetu Tell el Dab'a, na čijem mjestu se nalazio Avaris, glavni grad Hiksa. Niz fresaka egejskog karaktera, među kojima je i nekoliko fresaka sportova s bikom, datiran je u 18. egipatsku dinastiju. Oko detaljnije datacije vode se rasprave, ali većina istraživača se slaže da su istovremene s LM IA ili LM IB razdobljima. Tehnika izrade freske, izvedba motiva, te po većini istraživača i izbor

⁹² Evans 1930, 210-211; Hallager 1995, 547-548; M. C. Shaw, The Bull-Leaping Fresco from below the Ramp House at Mycenae: A Study in Iconography and Artistic Transmission, *The Annual of the British School at Athens* 91, 1996, 181. Dalje u tekstu Shaw 1996; C. D. Cain, Bulls, the Hunt, and Problems of Narrative Time in Aegean Bronze Age Art, *The question of narrative in Aegean Bronze Age art*, Doctoral dissertation, University of Toronto, Canada, 1997, 140. Dalje u tekstu Cain 1997.

⁹³ Evans 1930, 208; Younger 1976, 134.

⁹⁴ Shaw 1995, 103; Younger 1976, 134; N. Vogeikoff-Brogan, Pylos Excavations Records. Series V: Piet de Jong's Watercolors of the Pylos Frescoes, *The American School of Classical Studies at Athens*, web. http://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/pylos-frescoes#Subseries_V.1: Human Figures. Dalje u tekstu Vogeikoff-Brogan, web.

⁹⁵ Shaw 1996, 182, 189-190; J. G. Younger, Review: The Bull-Leaping Scenes from Tell el-Dab'a, *American Journal of Archaeology* 113.3, 2009, 479. Dalje u tekstu Younger 2009.

⁹⁶ Shaw 1995, 104, 119.

teme, pokazuju egejski karakter ovih fresaka. S druge strane, kada se pogledaju sve freske, a ne samo one na kojima su prikazani sportovi s bikom, nailazimo na prikaze egipatskih biljaka i životinja. Također je zapaženo da izvedbe ljudskih figura ne pokazuju jednak stupanj glatkoće i gracioznosti kao na egejskim freskama. To je dovelo do mnogih rasprava oko okolnosti u kojima su freske napravljene i o porijeklu umjetnika. Neki su predložili da je došlo do političkog braka i da je minojska „princeza” tako otišla u Avaris, a obitavala je u dijelu palače u kojem su freske nađene. No s tom pretpostavkom treba biti na oprezu jer nema drugih nalaza koji bi mogli ukazivati na prisutnost minojske „princeze” u Avarisu. Po pitanju umjetnika vode se rasprave jesu li oni bili egejski umjetnici koji su pali pod utjecaj egipatskog načina slikanja, egipatski umjetnici koji su dio školovanja proveli u Egeidi, kolaboracija egejskih i egipatskih umjetnika ili se radi o imitaciji egejskih freski od strane egipatskih umjetnika.⁹⁷

Osim spomenutih libacijskih posuda iz Koumase (slike 16 i 17) i Portija (slika 15), u figuralnoj izvedbi imamo Evansovu „brončanu grupu” bika i skakača (slike 34-6). Figurica visine 11,4 cm, te dužine 15,6 cm nađena je na Kreti, no točno mjesto pronalaska je nepoznato. Napravljena je od lijevane bronce, što ukazuje na vrijednost ovakvog prikaza. Grupa je datirana u LM I razdoblje. Bik je prikazan u tzv. letećem galopu koji je prisutan u egejskoj umjetnosti od MM II razdoblja, a iznad njega je ljudski lik prikazan u skoku. Ispod prednjih i stražnjih nogu bika malo je pravokutno postolje koje je vjerojatno služilo kao potpora za stajanje. Noge skakača su djelomično odlomljene. Evans je smatrao da su ruke skakača namjerno nedovršene kako bi se pojednostavila figura, no vjerojatno se radi o lomu.⁹⁸

Zanimljiv nalaz predstavlja i figura akrobata od bjelokosti nađena blizu spremišta hrama u Knosu (slika 37). Vjerojatno se radi o figuri skakača preko bikova – akrobat ima ispružene ruke, a poza je interpretirana kao trenutak u kojem akrobat pruža ruke prema biku. Njena datacija nije sigurna, no pretpostavljeno je da datira u MM III. Prikaz razvijenih mišića na rukama, tj. prikazivanje takvih detalja, bi mogao biti argument za stvarno izvođenje sporta. Uz ovu figuru nađeni su ostaci još barem četiriju akrobata.⁹⁹

⁹⁷ Shaw 1995, 91-94, 98; Shaw 2009, 471, 474; van Dijk 2013, 153-154; S. Cole (Advisor: J. P. Dessel), *The Wall Paintings of Tell el-Dab'a: Potential Aegean Connections*, *Pursuit: The Journal of Undergraduate Research at the University of Tennessee* 1.1, 2010, 103-106, 126

⁹⁸ Evans 1921a, 247-250, 252; Evans 1928, 650-651, 650n2; Younger 1976, 126-127; Dickinson 1997, 173.

⁹⁹ Evans 1930, 429; Younger 1976, 130.

Od prikaza na posudama nađen je ranije spomenuti mikenski krater iz Alalakha (slike 19-20), te konični riton od steatita iz Hagia Triade (slike 38-39). Tzv. riton boksača datiran je u LM IB, a na jednom od četiri friza prikazuje scenu preskakanja bika. Na pronađenim fragmentima prikazana su dva bika, jedan iz drugog, a iznad drugog bika se nalazi figura skakača. Evans je smatrao da se skakač nalazi između rogova bika, no detaljniji pregled prikaza (slika 5) jasno prikazuje da je sportaš naboden na rog tijekom skoka.¹⁰⁰

Daleko najbrojnija skupina nalaza s prikazima sportova s bikom dolazi s gliptike. Pečati i pečatno prstenje vjerojatno su pripadali službenicima palače. Nalazi dolaze s Krete, grčkog kopna, pa čak i Santorinija, točnije brončanodobnog naselja Akrotiri. O porijeklu relevantnih pečata, u vidu radionice u kojoj su napravljeni, već je bilo govora, a detaljnije o pečatima će biti riječi kasnije.¹⁰¹

Obilježja sportaša

Dugo se mislilo da su se i muškarci i žene bavili ovim sportom, no zadnjih godina su te interpretacije potaknule niz rasprava. Ljudi su na minojskim freskama, uključujući i na freskama preskakanja bikova, prikazivani u dvije boje – bijeloj i crvenoj. U početku se smatralo da bijela boja prikazuje žene, a crvena muškarce, prvenstveno jer je to bio slučaj na mnogim minojskim freskama. U novije vrijeme postoji nekoliko interpretacija, no nema koncenzusa oko toga što točno boje predstavljaju. Prije nego što krenemo u raspravu o bojama, potrebno je napomenuti da na nekim prikazima bijele figure imaju izražena prsa (slika 4), što se uzimalo kao još jedan argument da bijele figure predstavljaju žene. No, grudi nisu jasno naznačene, stoga je moguće da se radi o muškim prsima s razvijenim mišićima. Ipak, ne treba u potpunosti odbaciti sudjelovanje žena u sportu što će se argumentirati kasnije u ovom poglavlju.¹⁰²

Jedna od predloženih interpretacija je da bijela boja na prikazima sporta označava određeni status, sportaše u različitim fazama skoka¹⁰³ ili manje iskusne sportaše. Slično zadnjoj

¹⁰⁰ Evans 1930, 225; Panagiotopoulos 2006, 131.

¹⁰¹ Evans 1921a, 254; Castleden 1993, 146; Dickinson 1997, n32 ; Panagiotopoulos 2006, 127; Weingarten 2010, 396, 396n3, 398.

¹⁰² Evans 1921a, 251; Castleden 1993, 15; Panagiotopoulos 2006, 126, 128.

¹⁰³ Younger (1995, 515n25) je odbacio prijedlog o različitim fazama skoka jer smatra da nije vjerojatno da bi faze prikazivale različitim bojama. Osim toga, da su se faze prikazivale različitim bojama, vjerojatno bi se tri faze prikazale u tri boje, a ne dvije.

interpretaciji, predloženo je da su bijele figure adolescenti koji preskakanjem bikova pokazuju svoju zrelost i spremnost da uđu u svijet odraslih, tj. da postanu muškarci. Ova teorija bi, sama po sebi, mogla pasti u vodu ako uzmemo u obzir fresku na kojoj je dječak koji boksa prikazan crvenom bojom, no na fresci iz Akrotirija koja je interpretirana kao obred inicijacije nalazimo dječaka blijedo žute boje u društvu dvoje odraslih muškaraca crvene boje.¹⁰⁴ Shaw ovdje vuče analogije s Egiptom, te kaže kako se prije vjerovalo da se bojama na egipatskim prikazima označava spol, a kasnije se ustanovilo da se različitim bojama označavaju i etnik, dob i dr.¹⁰⁵ Iz toga zaključuje da jedino što se sa sigurnošću može reći jest da su Minojci označavali boju kože dvjema bojama. Ako se složimo s njenom analogijom, moguće je da su boje izražavale određene kontraste ovisno o kontekstu. Čak i ako je na većini prikaza boja označavala spol, moguće je i da je na prikazima sporta bijela boja označavala bilo koje od predloženih obilježja ili, pak, neko koje još nije predloženo.

Frizure skakača su također potaknule rasprave. Skakači su uvijek prikazani duge kose, kao i većina drugih ljudi na minojskim freskama, s izuzetkom djece i ljudi u određenim zanimanjima koji su vjerojatno zbog sigurnosti imali kraću kosu. Upravo iz tog razloga Rodney Castleden predlaže da je duga kosa skakača bila vezana uz religijsko ili drugo ritualno značenje – duga kosa tijekom skoka, pa i hrvanja s bikom, može ometati izvedbu sportaša.¹⁰⁶ Zbog nepraktičnosti duge kose u sportu, predloženo je i da bi ona mogla označavati aristokraciju, točnije da je sport bio rezerviran za aristokraciju, te da bi i u tom slučaju mogao biti dio njihovog obreda dozrijevanja. U prilog tome ide i učestalost nalaza s bikovima u palači u Knosu.¹⁰⁷

U suprotnosti s tim, Hugh Sackett i Sandy MacGillivray opisuju minojske frizure na način koji opovrgava ideju o obredu dozrijevanja.¹⁰⁸ Prema njima, različite faze zrelosti su se prikazivale različitim frizurama – najmlađi imaju obrijanu glavu, tijekom puberteta puštaju uvojke kose iznad čela da rastu, a kada dostignu zrelost, puštaju dugu kosu. S obzirom na mnoštvo prikaza na kojima temelje svoje tvrdnje, ovo bi mogla biti najvjerojatnija opcija. Stoga, skakači su odrasle osobe. Ako pretpostavimo da se prikazuju s dugom kosom jer se smatra da su tijekom pretpostavljenog obreda dozrijevanja već dosegli odraslu dob, ponovo se u pitanje dovodi boja njihove kože – ako je boja kože označavala zrelost skakača, frizure bi

¹⁰⁴ Shaw 2004, 65, 78-79; Morgan 2005, 28, n 22; Panagiotopoulos 2006, 128.

¹⁰⁵ Shaw 2004, 77-78.

¹⁰⁶ 1993, 15.

¹⁰⁷ Younger 1995, 521, 521 n 52, 523.

¹⁰⁸ 1989, 31.

im također trebale biti različite. Iz ovih razloga bi se moglo čvrsto argumentirati protiv preskakanja bikova kao obreda dozrijevanja. Osim toga, ako su frizure kao oznake zrelosti na prikazima odraz frizura u stvarnosti, teško je da bi sportaši imali kraću kosu ili obrijanu glavu samo zbog sporta. Za vrijeme treninga i nastupa vrlo su lako mogli svezati kosu u nešto nalik pundži ili ju pak isplesti da im dugo uvojci kose ne smetaju. U tom slučaju, ako je iskazivanje zrelosti određenom frizurom na prikazima bila norma, ne bi bilo čudno da su se sportaši prikazivali s frizurama koje nose svakodnevno, umjesto s frizurama s nastupa. Naravno, ne smijemo odbaciti mogućnost da su i u stvarnosti tijekom treninga ili barem nastupa imali frizure s kojima su prikazani, te da im je to predstavljalo još jedan izazov koji su trebali savladati, makar on ne bio vezan uz značenje samog sporta.

Što se odjeće tiče, sportaši nose kratko pokrivalo za slabine, a ostatak tijela im je nepokriven. U nekim slučajevima nose obuću i nakit. Pokrivalo za slabine ili kraće suknje na minojkim prikazima nose muškarci, ali je Evans, u doba kad se mislilo da bijela boja označava žene, naveo kako to ne isključuje da ih žene mogu nositi u ovom sportu.¹⁰⁹ Bazirao je to na tvrdnji da su žene libijskih vladara nosile mušku odjeću u znak dostojanstva, a kuške kraljice ponekad bile prikazivane s bradom.¹¹⁰ Kod minojkih žena je pokrivalo za slabine vidio kao još jedan od načina kojima bi one mogle iskazivati viši društveni status. Ako Evansovu pretpostavku izuzmemo kao opciju, i dalje ostaje mogućnost da su žene, ako su sudjelovale u sportu, nosile takvo pokrivalo zbog praktičnosti jer bi u dugoj suknji bilo nemoguće izvesti takve pothvate.

Obuću većinom nose bijele figure (slika 4), no freska iz Mikene (Slika 33) pokazuje crvene figure s obućom. Ovdje treba uzeti u obzir da je freska kasnog datuma, te da dolazi s grčkog kopna, a ne Krete, te je moguće da se izgubila konvencija prikazivanja što se tiče obuće. Pretpostavlja se da je obuća bila čvrsta, ali gipka, poput kožnih mokašinki.¹¹¹ Neki akrobati imaju omotane ruke ili zglobove (slike 4, 30, 32 – figure iza bika; slika 31 – figure iza i ispred bika), neki noge (slike 3 i 33), a nalazimo i prikaz skakača s labavom ogrlicom ili vijencem oko vrata (slika 32). Neke figure nose traku za kosu (slika 4 – bijele figure) što je tipično za žene.¹¹² Omotavanje zglobova bi svakako predstavljalo mjeru opreza koju sportaši mogu poduzeti kako bi učvrstili zglobove tijekom opasnih pothvata. No, omotavanje ruku na mjestima gdje se ne nalaze zglobovi (slike 3, 31-32) ne bi imalo svrhu. Stoga, možemo

¹⁰⁹ 1928, 35.

¹¹⁰ Potvrde za ove analogije nisam uspjela naći.

¹¹¹ Younger 1995, 515.

¹¹² Ibid. 515-516.

pretpostaviti da se radilo o nakitu koji se stisne čvrsto uz ruku da ne spada, barem u slučaju pokrivanja mjesta na kojima nisu zglobovi ili da su crte prikazane na ljudima značile nešto drugo. Naravno, moguće je i da se radilo samo o umjetničkoj slobodi prikazivanja ili ne-prikazivanja nakita. Također treba obratiti pažnju na labavu ogrlicu ili vijenac koji bi svakako smetali sportašu tijekom skoka ili bi čak pali s njega. Prema tome, imamo još jedan razlog za pretpostaviti da je nakit prikazan zbog umjetničke slobode ili zbog iskazivanja nečega određenog. Nadalje, ako pretpostavimo da se nakitom izražava nešto određeno, poput statusa ili iskustva, treba postaviti nekoliko pitanja – s obzirom da na većini fresaka nakit nose bijele figure, zašto na fresci iz Mikene nakit nosi crvena figura. Ovdje možemo pretpostaviti da se radi o ranije spomenutom gubljenju konvencije prikazivanja, u kojem slučaju bi freska iz Tirinta mogla slučajno „pogoditi” kombinaciju nakita i bijele figure. Osim toga, možemo se vratiti na pretpostavku da je nakit produkt umjetničke slobode ili da izražava nešto određeno što je različito od onoga što se izražava bojom kože. Drugo pitanje se nameće ako promotrimo zadnju pretpostavku – bi li egejski umjetnici kombinirali toliko različitih iskaza na jednom prikazu. Npr. bi li istovremeno kontrastirali figure na temelju statusa i zrelosti ili statusa i sposobnosti ili, pak, nečeg trećeg? Treće pitanje koje se nameće je: ako je nakit izražavao nešto određeno, imaju li količina ili pozicija nakita nekakav značaj, te kakav? S obzirom da o sportašima znamo jako malo, ovo su pitanja na koja nije lako odgovoriti.

Zadnja stvar koju treba napomenuti, koja nije vezana izravno za prikaze, je visina brončanodobnih Krećana. Neki vole pretpostaviti da osoba mora biti visoka da visoko skoči, a za brončanodobne Krećane se smatralo da su bili niski. Ipak, usporedna istraživanja kosti i lubanja Minojaca s uzorkom od 12 000 današnjih Krećana pokazala su da između njih nema značajne razlike. Prosječna visina muškog Minojca je oko 167 cm, s varijacijama većinom između 163 i 172 cm, te nešto manje do 161 cm na donjoj granici i 177 cm na gornjoj. Iznimke predstavlja nekoliko pojedinaca od 157,3 cm i 180,4 cm. Žene su u prosjeku bile visoke oko 154 cm, s varijacijama većinom između 152 i 158 cm, te nešto manje od 144 do 167 cm.¹¹³ To svakako nisu velike visine, ali su daleko od toliko malih visina da bi skakanje preko bika visokog oko 1,5 m predstavljalo problem.¹¹⁴

¹¹³ P. J. P. McGeorge, *Palaeodemography: Stature, The Minoans: Demography, Physical Variation and Affinities*, Doctoral dissertation, University of London, United Kingdom, 1983, 150-151, fig. 5.27, 149, fig. 5.28, 149. Dalje u tekstu McGeorge 1983.

¹¹⁴ McInerney 2011, 8.

Obilježja bikova

Stoka je na Kreti uzgajana još od neolitika, a iz brončanog doba su potvrđeni ostaci pripitomljenog i divljeg bika, od čega su obje vrste potekle od tura (*Bos primigenius*).¹¹⁵ Vrsta bika koja se koristila za sportove je još jedna u nizu rasprava o sportovima s bikom. Glavni argument za skakanje preko pripitomljenog bika je boja kože. Divlji bik je gotov uvijek bio jednobojan, dok je pjegavost, poput one na brončanodobnim freskama (slike 3-4, 30, 33), karakteristika domestificiranog goveda.¹¹⁶ S druge strane, postoje mišljenja da je bik bio divlji zbog dužine rogova i njihove zavijenosti pri vrhu (slike 3-4). Domestifikacija obično dovodi do skraćivanja rogova, dok su dugački rogovi karakteristika divljeg goveda.¹¹⁷ Današnje domaće govedo većinom ima izuzetno kratke rogove bez zavijutka na vrhu, no pitanje je je li govedo na brončanodobnoj Kreti imalo toliko kratke rogove, osobito kad se uzme u obzir vrijeme koje je prošlo od brončanog doba do danas. U nekoliko tisuća godina koje su prošle od tada do danas, rogovi domestificiranog goveda su se vrlo vjerojatno dodatno skratili. Opcija koju također valja razmotriti je mogućnost namjernog križanja divljeg i pripitomljenog goveda, pri čemu se nameće pitanje bi li takvo križanje moglo rezultirati kombinacijom pjegave kože i dugih rogova.

Neki navode mogućnost da su pripitomljeni bikovi pušteni da žive u polu-divljem okruženju,¹¹⁸ pa se ovdje nameće pitanje bi li polu-divlje okruženje, za razliku od divljeg, utjecalo na fizionomiju bikova, te koliko bi generacija trebalo proći da se te promjene vide. No, glavni razlog takvog prijedloga je agresivnost bika. Pretpostavlja se da je bik agresivniji ako živi slobodnije, no ne treba zanemariti da i pripitomljeni bik može napasti ako se osjeća ugroženim. Uz tu pretpostavku vežu se i scene lova na bikove, poput onih na Vapheio šalicama (slike 40-41) – polu-divlji bik bi se morao uloviti prije nego što bi mogao postati dio sporta. U današnjim koridama, bikovi za igre posebno se uzgajaju kako bi bili agresivniji od običnog pripitomljenog bika. Umjesto da se drže u malim kavezima, poput stoke koja se uzgaja za hranu, dan im je veći prostor kojim se mogu kretati, što bi mogao biti argument za prijedlog o polu-divljim bikovima.¹¹⁹

¹¹⁵ Tur je bio visok oko 2 m u ramenu, a zadnji primjerak je umro u Poljskoj 1627. g. (Panagiotopoulos 2006, 128-129).

¹¹⁶ Castleden 1993, 48-49; Shapland 2013, 204.

¹¹⁷ Evans 1921b, 256; Gregg 1970, 344; McInerney 2011, 8.

¹¹⁸ Castleden 1993, 48-49; Younger 1995, 508.

¹¹⁹ Read 2014, 22.

Rasprave o agresivnosti bika imaju i drugu stranu. Oni koji misle da je bik preopasna životinja da bi se samo tako skakalo preko ili hrvalo s njom nastoje objasniti metode kojima su Minojci mogli napraviti sport sigurnijim. Pretpostavke o treniranju bikova i pažljivom koreografiranju sporta zvuče primamljivo isprva, no ubrzo nailaze na probleme.¹²⁰ Pitanje je bi li se bikovi mogli dresirati, s obzirom da ni domestificirani bikovi nisu pretjerano pitomi, poput recimo psa. Možemo pretpostaviti mogućnost „cirkuskog” dresiranja bikova bolnim metodama, no ovdje opet nastaju problemi. Bik je velika i opasna životinja, stoga bi za „cirkuske” metode bila potrebna barijera između bika i čovjeka. Metalni kavez ne ulazi u ovu sliku s obzirom da nisu nađeni ostaci koji bi mogli upućivati na njegovo korištenje, te je potrebno naći potencijalnu barijeru koja je dovoljno jaka da izdrži snagu bika, a dovoljno tanka da omogući lako „rukovanje” bikom. Da se drvo koristilo kao barijera, gotovo sigurno ne bi izdržalo pod pritiskom, dok bi kamen bio prekrhak ako se napravi tankim. Ako je kamen deblji, ljudi bi trebali imati alatku koja je dovoljno dugačka da prođe njegovu debljinu i dođe do bika. Takvom alatom bi bilo nespretno rukovati zbog težine. Možemo pretpostaviti da bi nekoliko osoba istovremeno lakše rukovalo alatom, no u svakom slučaju postojala bi opasnost od ozljede ako bik svojom snagom naglo pomakne alatku.

Dok je treniranje bika malo vjerojatno, koreografiranje sporta na druge načine predstavlja nešto o čemu bi se dalo razmisliti. Ako maknemo na stranu koreografiju sportaša u vidu određenih shema pokreta i fokusiramo se na bika, možemo se pozvati na današnje koride. Bik se prije igara priprema tako da matador bude u prednosti kada krene borba – uši mu se napune novinama ili vatom kako bi mu oslabio sluh, a oči mu se mažu vazelinom kako bi mu oslabio vid.¹²¹ Moguće je zamisliti Minojce kako na slične načine nastoje osigurati svoju pobjedu, ako im je to bilo u interesu, ali jednako je moguće da se tako nešto nikada nije dogodilo. Osim toga, John Bintliff spominje značajnost konzumacije narkotika u brončanom dobu Mediterana, pri čemu se poziva na ikonografska istraživanja koje je proveo Andrew Sherratt, te se pita jesu li minojski bikovi bili drogirani kako bi sport bio manje opasan. Ovdje se poziva i na testiranja na droge kojima se podvrgavaju bikovi u koridama jer su nekoć na taj način nastojali dati prednost matadoru. No, Sherratt u svom radu spominje samo vino kao narkotik u Egeidi, a ne narkotike koje bi zvali drogom.¹²² Unatoč tome, omamljivanje bika

¹²⁰ Evans 1930, 218; Castleden 1993, 147.

¹²¹ Read 2014, 25.

¹²² A. Sherratt, *Alcohol and Its Alternatives: Symbol and Substance in Pre-Industrial Cultures*, U: J. Goodman, P. E. Lovejoy, and A. Sherratt (ur.), *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology*, Routledge, London, 1995, 18-19. Dalje u tekstu Sherratt 1995; J. Bintliff, *The Middle to Early Late Bronze Age on Crete: The*

alkoholom predstavlja jedno od mogućih rješenja za eventualno davanje prednosti sportašima.

Prostorni smještaj sporta

Prostorni smještaj sportova s bikom je u početku izazvao mnogo rasprava i sumnje. Glavni kandidat je bilo središnje dvorište palače, no danas je većina istraživača to odbacila. Pobornici središnjeg dvorišta su se pozivali na veliku koncentraciju fresaka unutar palače, te na formalnost igre kao razloge za takav smještaj.¹²³ Rasprave je potaknuo i nalaz minojskog ahatnog pečata (slike 42-43) koji je navodno iz Priene donešen u Izmir, te se datira u MM III-LM I. Na pečatu je prikazan akrobat koji skače na bika. Bik je prednjim nogama podignut na kvadratnu strukturu, glave djelomično unutar nje. Kvadratna struktura je interpretirana kao spremnik za vodu, no ta interpretacija je upitna. Predloženo je da je spremnik za vodu postavljen u šumu kako bi odvratio pažnju biku prilikom lova, ili da je postavljen drugdje kako bi odvratio pažnju prilikom skakanja, no teško da bi se bik stavio u ranjiv položaj pijenja vode dok lov ili igra traju. Ako pretpostavimo da su lovci čekali u zasjedi dok bik ne krene piti vodu, nameće se činjenica da bi bik vrlo vjerojatno najušio ili čuo ljude. Nadalje, argumentirano je da nema potrebe da spremnik za vodu bude toliko velik da se bik mora popesti na njega kako bi pio vodu, te da nije nađeno ništa što bi odgovaralo takvom spremniku.¹²⁴

Pečat je naveo neke istraživače da se ponovno okrenu središnjem dvorištu kao prostoru u kojem se skakalo preko bikova i to iz dva razloga – zbog uzorka na kvadratnoj strukturi, te zbog interpretacije strukture kao povišene platforme za skakanje. Na strukturi je prikazan uzorak dijamanta koji čine četiri linije okvira i dvije dijagonalne linije. Jedina paralela takvom uzorku nađena je u središnjem dvorištu palače u Festu. Interpretacija strukture kao povišene platforme za skakanje koja bi omogućila sportašu veći skok navela je istraživače da povuku

Minoan Civilization, *The complete archaeology of Greece: from hunter-gatherers to the 20th century AD*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2012, 146. Dalje u tekstu Bintliff 2012.

¹²³ Castleden 1993, 146; Younger 1995, 512, 514.

¹²⁴ Gregg 1970, 331-333; 260; Younger 1976, 130; Soar 2009, 17; J. W. Graham, The Central Court as the Minoan Bull-Ring, *American Journal of Archaeology* 61.3, 1957, 257-258. Dalje u tekstu Graham 1957.

paralele sa stepenastim kamenjem, poput onog nađenog u središnjim dvorištima palača u Festu, Knosu ili Maliji, ali to je kamenje interpretirano kao žrtveno kamenje.¹²⁵

Još jedan argument protiv smještanja sporta u središnje dvorište palače je popločanost dvorišta, što bi učinilo igru puno težom. Sportašu bi bilo teško trčati da napravi zalet na skliskom podu, te bi mu teže bilo skočiti, a bikovi bi se klizali te bi mogli oštetiti kopita.¹²⁶ Puno je vjerojatnije da se preko bikova skakalo izvan palače, na mjestu koje nije popločano. Jedan od zamjetnijih prijedloga je prostor ispred palače. Tako je „Grandstand” freska (slika 11) interpretirana kao da bi velika grupa ljudi mogla gledati upravo preskakanje bikova ili neki drugi sport s bikom, no potrebno je napomenuti da se na fresci ne vidi što publika gleda. Uz sve argumente, ipak nema dovoljno nalaza koji bi mogli s većom sigurnošću uputiti istraživače na mjesto na kojem se skakalo preko bikova.¹²⁷

¹²⁵ Evans 1921b, 377; Graham 1957, 257-258, Gregg 1970, 331-333; 260; Younger 1976, 130; Younger 1995, 510; Castleden 1993, 146; Soar 2009, 17.

¹²⁶ Younger 1995, 513.

¹²⁷ Ibid. 512, 514; Morgan 2005, 128; Panagiotopoulos 2006, 131.

Rekonstrukcije preskakanja bikova kao stvarnog sporta

Među istraživačima koji se slažu da je preskakanje bikova bio stvaran sport postoji konsenzus oko osnovnih načina, tzv. shema, prikaza i izvođenja skoka, o čemu će biti riječi nešto kasnije. No, ne slažu se svi oko detalja izvedbe sporta i okolnosti u kojima je sport izvođen.

Younger smatra da je preskakanje bikova više-manje jasno u cjelosti, te povezuje sportove s bikovima u jednu veću cjelinu. Zamišlja niz festivalskih dana koji su počinjali hvatanjem polu-divljeg bika u mrežu, koji bi naredne dane bio predmet hrvanja i preskakanja. S bikom bi se hrvalo dok ne postane potčinjen i izmoren, zatim bi ga se pustilo u prostor za skakanje. U sportu skakanja sportaši bi činili timove skakača i pomagača. Nakon sporta je možda došlo do žrtvovanja bika, kao u španjolskim koridama (slika 13). Predlaže da su se igre držale jednom godišnje jer su bile previše formalne da bi se držale češće, te pretpostavlja da su se održavale u rano proljeće kada bikovi više nisu bili potrebni za parenje, no vrijeme parenja ovih bikova je upitno.¹²⁸ S druge strane, William Gregg smatra da su prikazi hrvanja s bikom dio lova, tj. hvatanja bika, a ne zaseban sport, te da su sportski pothvati mogli biti dio treninga za lovce ili pak imati neku drugu svrhu.¹²⁹

Uloga pomagača je u literaturi opisana na više načina. Prijedlozi su da oni odvrćaju biku pažnju izvodeći salto dok skakač poprečno skače preko leđa bika ili pak pomažu skakaču da skoči i da pravilno doskoči. No nije sigurno predstavljaju li grupe ljudi skakače i pomagače ili više skakača koji čekaju svoj red.¹³⁰ Castleden je, u ovom slučaju, opisao hrvanje kao dio skakanja preko bikova, točnije, hrvači bi se bacili na bikove rogove kako bi ga obuzdali i natjerali da spusti glavu da bi skakač mogao skočiti.¹³¹ Nastavlja s pretpostavkom da su se mogli zaletjeti i zatim skočiti s točke prednosti, poput ranije spomenutog kamenja. Ako maknemo na stranu što je kamenje interpretirano kao žrtveno, problem s ovom idejom se javlja i u izgledu kamena, tj. točke prednosti. Bilo koja povišena platforma bi trebala biti ili

¹²⁸ Younger 1983, 72-73; Younger 1995, 512, 521. Upitno je jesu li se kretski bikovi parili prije ranog proljeća. *Bos primigenius* se obično pario u kasno ljeto kako bi telad bila rođena u proljeće i imala dovoljno vremena kroz proljeće i ljeto da naraste i ojača, te da se lakše nosi sa zimskim vremenom (L. Hoefgen, S. Kind, *Bos primigenius – History & Reproduction*, University of Wisconsin – La Crosse, web. http://bioweb.uwlax.edu/bio203/s2014/hoefgen_laur/reproduction.htm. Dalje u tekstu Hoefgen i Kind, web). Postavlja se pitanje je li se domestificirani ili polu-divlji bik pario u isto vrijeme kao divlji, naročito ako je potekao od njega.

¹²⁹ 1970, 334.

¹³⁰ Castleden 1993, 146; Younger 1995, 511.

¹³¹ Ibid.

relativno niska ili u obliku rampe kako skakač ne bi izgubio poticajnu silu dobivenu zaletom. Osim toga, platforma ne bi smjela biti skliska, stoga je kamenje, koje je većinom sklisko, loša opcija za takve pothvate.

Postoje nagađanja da je stoka žrtvovana poslije igara. Iako nema izravnih dokaza za vezu sportova s bikom i njegovog žrtvovanja, poznato je da žrtvovanje bika nije bilo strano u Egeidi (slika 13), no većina dokaza dolazi iz LM III razdoblja, te je najčešće vezana uz pogrebne običaje.¹³²

Sheme i kronologija

U brončanom dobu Egeide postojala su tri glavna načina prikazivanja skakanja preko bikova: 1. Evansova shema (ili klasična shema prema Van Dijk¹³³); 2. „Diving Leaper” (skakač u zaronu) shema; 3. „Floating Leaper” (lebdeći skakač) shema. Smatra se da je drugi način najvjerodostojnije prikazivao sport i da je bio glavni sustav prikazivanja.¹³⁴

Nalazi upućuju na to da je Evansova shema kretska tip i da je doživio procvat u LM I, „Diving Leaper” je kretska i mikenska i datira se prije početka LB IIIB., a „Floating Leaper” je mikenska i doživio je procvat u LH IIIB. Čini se da Evansova shema nije preživjela uništenje Knosa. Najstariji nalazi „Diving Leaper” sheme datiraju u LM IB i javlja se bogato na Kreti sve do LM IIIA razdoblja, a na grčkom kopnu kroz gotovo cijelo LH razdoblje. „Floating Leaper” shema se vjerojatno javila kada je sport već propadao, te njena izvedba nije proizašla direktno iz sporta. Nešto više od pola primjeraka je nađeno na grčkom Kopnu. Neki od primjeraka se ne mogu pripisati niti jednoj od ovih shema.¹³⁵

Detaljan katalog prikaza preskakanja bikova se može naći kod Youngera.¹³⁶

¹³² Evans 1930, 226-227; Castleden 1993, 48; Younger 1995, 518.

¹³³ 2013, 144.

¹³⁴ Younger 1976, 125, 135.

¹³⁵ Ibid.; Younger 2009, 479.

¹³⁶ 1976, 127-137; 1995, 524-544.

Tip 1 – Evansova shema

Evans je ovu shemu bazirao na „brončanoj grupi” (slike 34-35)¹³⁷. S obzirom da je ova figurica opisana ranije u radu, ovdje će njen opis biti izostavljen. Shema je rekonstruirana na sljedeći način (prikazano na slici 44):¹³⁸

1. Bik napada, skakač prima rogove blizu vrha
2. Bik diže glavu i daje skakaču momentum
3. Skakač je pustio rogove, napravio ostatak salta i dočekao se na noge na bikova leđa – ovo je faza koja bi trebala biti prikazana na „brončanoj grupi”, ali je u prikazu gornji dio tijela puno bliže glavi bika zbog potpore kosom
4. Skakač se odražava s leđa bika – u ovoj fazi je iza bika vjerojatno stajao pomagač da uhvati skakača.

Ova rekonstrukcija je problematična jer bik u napadu ne zabacuje uvijek glavom pravilno odozdola prema gore, nego ju često nasumično zabacuje u stranu, pa prema gore.¹³⁹ Nekoliko godina nakon nastanka ove sheme, Evans je i sam spomenuo informaciju o nepravilnom zabacivanju glave koju je preko druge osobe dobio od veterana u hrvanju s bikovima.¹⁴⁰ Iz tog razloga većina istraživača se slaže da ovu shemu nije bilo moguće izvesti u stvarnosti.¹⁴¹

Osim „brončane grupe”, neki od primjeraka ove sheme su zasad najstariji sigurni nalaz preskakanja bikova – otisak pečata koji vjerojatno dolazi iz Knosa, datiran je u LM I (slika 18) – te još jedan otisak pečata koji vjerojatno dolazi iz Knosa, a datira se vjerojatno u LM III A1 (slika 45).¹⁴²

¹³⁷ Evans 121a.

¹³⁸ Ibid. 252-255.

¹³⁹ Primjeri ovoga, kao i klizanja bikova niz betonsku ili kamenu ulicu, se mogu vidjeti na mnoštvu snimki na stranici Youtube.com

¹⁴⁰ 1930, 212-215.

¹⁴¹ Younger 1976, 125, 135; Panagiotopoulos 2006, 129; Gregg 1970, 346-347.

¹⁴² Younger 1976, 126-127.

Tip 2 – “Diving Leaper” shema

Ova shema je rekonstruirana na sljedeći način (slika 46):¹⁴³

1. Skakač počinje s pozicije iznad bikove glave ili s ramena pomagač
2. Zaroni raširenih ruku do bikovih ramena ili leđa od kojih se odgurne i napravi prebačaj unazad
3. Doskok na tlo iza bika

Younger napominje da je jedini problem s dijagramom ove rekonstrukcije što se skakač ne bi dočekao na tri različite točke na biku, nego na jednu.¹⁴⁴

Najviše nalaza pripada ovoj shemi a neki su od primjera freska iz Mikene, LH II-III A (slika 33), toreador freska iz Knosa, LM I-III A (slika 4) i otisak ahatnog pečata s prikazom kvadratne strukture koji vjerojatno dolazi iz Priene, MM III-LM I (slika 42).

Tip 3 – “Floating Leaper” shema

Za ovu shemu ne postoji rekonstrukcija. Figure su prikazane u statičnoj pozi iznad bika – sportaš izgleda kao da lebdi horizontalno sa savinutim nogama, a glava mu je okrenuta prema biku.¹⁴⁵ Predloženo je da i skakač, ako je ovo odraz pravog skoka, došao biku sa strane i skočio na drugu preko njegovih leđa što bi mogao biti pothvat za manje iskusne, no moguće je i da se radi o postepenom nestajanju sporta, što prikaz poze čini puno podložnijim umjetničkoj slobodi.¹⁴⁶

S druge strane, Gregg ove prikaze vidi kao dio lova, točnije, trenutak kada lovac skoči s drveta netom prije grabljenja rogova, te da je zbog takvog skoka koljeno savijeno dok je ostatak tijela u plutajućoj pozi.¹⁴⁷

Najpoznatiji primjer ove sheme je freska iz Tirinta, datirana u LH IIIB (slika 3), a još neki od primjera su pečat od hematita s nepoznatog nalazišta, datira se u LB IIIA (slika 47),

¹⁴³ Younger 1976, 128-129.

¹⁴⁴ Ibid. 127.

¹⁴⁵ Ibid. 132-133.

¹⁴⁶ Ibid. 123-133, 135; Younger 1983, 78-79.

¹⁴⁷ 1970, 330-331.

fragment duboke posude ili kratera iz Mikene, LHIIIb (slika 48) i otisak pečata iz tholosa 1 u Akoni kod Pila, LH III (slika 49). Otisak pečata iz Akone je jedini nalaz preskakanja preko agrimi kože. Younger smatra da bi to mogla biti verzija skakanja za početnike.¹⁴⁸

Guillaume i Blockman su identificirali četvrti tip skoka – prolaženje ispod bika.¹⁴⁹ Prikaze koji se inače smatraju palim sportašima uspoređuju s ritualom koji se u ranom 20. st. još izvodio u Libanonu, u dolini Beqaa. U tom ritualu se, navodno, skakalo preko bika, ali je i bik „skakao” preko čovjeka.¹⁵⁰ Ako je takav ritual uistinu postojao u Libanonu, moguće je da se u Egeidi stvarno „skakalo” i na taj način. No, i dalje je moguće da se radi o sportašima u nesreći, pogotovo ako uzmemo u obzir da to ne bi bili jedini prikazi nesreće.

¹⁴⁸ Younger 1983, 79; Younger 1995, 511.

¹⁴⁹ Citirano u: van Dijk 2013, 145, 151.

¹⁵⁰ Nisam uspjela naći potvrde za ovaj ritual.

Nove interpretacije

Kada se sagledaju svi dosadašnji argumenti o značenju i porijeklu igara s bikom, te kada se uzmu u obzir pitanja postavljena u ovom radu, možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da su sportovi s bikom produkt zajedničkog repertoara ideja koje su se širile prapovijesnim svijetom od neolitika, a možda i ranije. S vremenom su te ideje i ono što je rezultiralo iz njih promijenile neka obilježja, no u srži su ostale iste. Dok na nekim područjima imamo mnogobrojne prikaze sportova s bikovima, a nemamo zapise, na drugima su zapisi jedino što imamo. Prema tome, skakanje preko bikova i drugi sportovi s bikom, na koji god način bili rekonstruirani, nisu bili samo egejski fenomen, nego puno širi fenomen čije se porijeklo ne može tražiti u jednoj zajednici ili jednom području. Nastali su iz postojećih neolitičkih ideja o važnosti i značenju bika, te su se razvili s lokalnim varijacijama na različitim područjima. Iz jednog osnovnog obilježja kolektivnog identiteta nastale su varijacije koje su oblikovale kolektivne identitete mnogih novih zajednica. Iste te zajednice su dugo vremena održavale obilježje bika, tj. njegovo određeno značenje, kao jednog od čimbenika kolektivnog identiteta prakticiranjem sportova s bikom i drugih rituala koji su mogli biti vezani uz to, te su na taj način utjecali na svoj kolektivni identitet jednako kao što je on utjecao na njih. S vremenom, gubitkom naselja i drugih čimbenika kroz koje se ljudi često identificiraju, te dolaskom novih zajednica, postepeno su se promijenila i druga obilježja bika i njegovog značenja, a tako i sporta. Sportovi su se u nekom obliku još izvodili, ali, čini se, s manjim značajem i manjim izražajem u umjetnosti. Do modernog vremena su, pak, izgubili svaki ritualni značaj, te su se sveli na pompozna kazališta okrutnosti koja već godinama vode borbu s narodima pod krinkom tradicije.

Naravno, ne treba pretpostaviti da su se sportovi s bikom igrali u baš svakoj mediteranskoj i široj zajednici u brončanom dobu, iako će nam jednog dana nalazi to možda i pokazati, ali svakako smo vidjeli da su sportovi s bikom širi fenomen nego što su mnogi mislili. Kada uzmemo ovo u obzir, možemo malo sigurnije pretpostaviti već raširenu ideju da je bik na brončanodobnoj Kreti bio vezan uz plodnost, kao što je bio i na većini drugih mjesta. No, koju je točno ulogu imao, te je li mu to bila jedina uloga, vjerojatno nećemo znati još neko vrijeme.

S prihvaćanjem ideje o jednom zajedničkom osnovnom fenomenu koji je izrastao u različite varijacije na različitim područjima, možemo novim očima pogledati i na rekonstrukcije sporta. Van Dijk i McInerney vuku paralele sa skokovima recortadora i dr., fokusirajući se na jedan od najčešćih skokova, tzv. skok anđela, koji, prema njihovom

mišljenju, odgovara „Floating Leaper” shemi (slika 50).¹⁵¹ „Plutajuća” poza recortadora uistinu odgovara onoj na egejskim prikazima, s izuzetkom smjera kretanja i nedostatka držanja za rogove. Dok je recortador prikazan u sasvim jasnom skoku koji je krenuo raditi s prednje strane bika, skakači na egejskim prikazima su, pak, okrenuti prema glavi bika. Za tu shemu ipak postoji bolja usporedba (slika 51) na kojoj skakač također ima „plutajuću” pozu, no puno sličniju onoj na egejskim prikazima – jedna noga je savijena, a jedna ruka ispružena. Ipak, i ovdje je skakač okrenut u drugom smjeru.

Još jedan prikaz recortadora (slika 52) podsjeća na prikaz desnog skakača s freske iz Knosa (slika 32). Zavijenost tijela je malo naglašenija, te postoji razlika u dizanju jedne ruke, umjesto dvije, no i doskoci u današnjim igrama se izvode s dvije ruke u zraku. Stoga je moguće da je u ovom slučaju prikaz jedne ruke u zraku umjesto dvije na minojskim freskama izbor umjetnika ili konvencija prikazivanja. Ovdje je ključno napomenuti da se ne radi o skakanju preko bika, nego o izbjegavanju bika.

Kada krenemo uspoređivati brončanodobne prikaze sportova s bikom s prizorima iz tamilske *Jallikatte*, opet se vraćamo na „Floating Leaper” shemu. Ako pobliže pogledamo sliku 29b, primjećujemo da se ovdje hrvači, a ne skakači, drže za rogove bika, te da se nalaze u „plutajućoj” pozi. Razlike se nalaze u dvije savijene noge umjesto jedne, što je lako mogao biti „krivi” trenutak okidanja slike za naše potrebe, zatim u držanju za rogove jednom rukom, umjesto dvije, te u poziciji koja nije točno iznad bika. Poziciju kakvu vidimo na tamilskim slikama svakako ne bi bilo lako izvesti u slikanoj umjetnosti Egeide, barem ne na način koji je tipičan za egejske prikaze. Osim toga, takav prikaz ne bi izgledao graciozno. Pogled na druge tamilske scene, od mnoštva njih što postoje, pokazuje da hrvanje s bikom može proizvesti raznovrsne poze hrvača. Osim toga, u tamilskoj verziji hrvanja, a vjerojatno i u drugima s obzirom na prirodu sporta, primanje bika za rogove je ključan dio sporta.

Usporedno gledanje modernih sportova s bikom i egejskih prikaza bi moglo trajati onoliko dugo koliko postoji fotografija, snimaka i prikaza, no najbitnije usporedbe su iznesene. Iz priloženog bih iznijela nekoliko prijedloga:

1. Prikazi koji pripadaju Evansovoj shemi ne prikazuju skakanje preko bika, nego hrvanje s bikom

¹⁵¹ van Dijk 2013, 145-146, McInerney 2011, 10-11.

2. „Floating Leaper” shema prikazuje ili hrvanje s bikom ili umjetničku kombinaciju hrvanja i skakanja koje je postalo konvencija prikaza.
3. Prikazi koji spadaju u „Diving Leaper” shemu kombiniraju jedan od tri momenta:
 - a. Hrvanje, zbog držanja bika za rogove, i skakanje preko bika, pri čemu bi figure sa stražnje strane bika pripadale skakačima
 - b. Hrvanje i izbjegavanje bika
 - c. Hrvanje, izbjegavanje i skakanje preko bika
4. Egejski umjetnici su često miješali više sportova s bikom unutar jednog prikaza, ali u okviru određene konvencije za određena razdoblja.
5. Na temelju prethodnih prijedloga možemo pretpostaviti da je veza između različitih sportova s bikom svakako postojala

Zaključak

Preskakanje bikova je kroz dug vremenski period izazivalo mnoge rasprave – bilo na temelju realnosti sporta, njegovog značenja, sudionika, mjesta održavanja i dr. Izneseno je mnogo ideja, od kojih su neke s lakoćom odbačene, a neke su postale dio naširoko prihvaćenog repertoara, što je rezultiralo i slabim iznošenjem novih ideja i mogućih interpretacija. Ovaj rad je, osim sinteze postojećih interpretacija, proširio vidike u kojima traži objašnjenja i eventualne veze za ovu temu i na temelju toga ponudio nove ideje o starim tumačenjima.

Neki od diskutiranih problema vjerojatno će još dugo vremena biti predmet rasprave, poput konvencije boja kože na slikama, dok neki drugi sami po sebi nalažu u kojem smjeru valja ići, poput mjesta održavanja sportova s bikom koje, zbog značajki popločanog prostora i zahtjeva sporta, teško da bi bilo unutar palače. Točan značaj sportova s bikom će, također, vjerojatno ostati nepoznanica još neko vrijeme, no možemo zaključiti da su imali formalnu funkciju, te pretpostaviti da su na neki način bili vezani uz plodnost i snagu. Do neke mjere su i rekonstrukcije triju shema bile veći nego manji predmet rasprava – iako su rekonstrukcije naširoko prihvaćene, s eventualnim razlikama u detaljima interpretacije, ipak su se mnogi složili oko toga da je samo jedna od tri sheme mogla prikazivati stvarne sportske pothvate. To mišljenje, kao i interpretacije prikaza, su sada stavljene pod upitnik. Moguće je da su egejski umjetnici imali veću slobodu što se tiče određivanja konvencije kojom će nešto biti prikazano, drugim riječima lako je moglo doći do miješanja različitih sportova s bikom u umjetnosti, osobito ako pretpostavimo da su bili međusobno vezani ili čak da su se odvijali jedan za drugim. Današnji recortadori se u svojim nastupima ne fokusiraju na jednu vrstu izvedbe, nego ih miješaju kako bi nastup napravili zanimljivijim publici, a vjerojatno i sebi.

Ovdje smo također vidjeli da preskakanje bikova nije egejski fenomen, nego fenomen Mediterana i okolice. Razvoj značajne veze s bikom, u što gotovo sigurno možemo ubrojiti i razvoj sportova s bikom, možemo pratiti iz vremena starijih od brončanog doba, te možemo vidjeti kako se komunikacijom šire ideje, a širenjem se mijenjaju. To je koncept koji nije nov u arheologiji, pa ni u drugim disciplinama, ali se u ovom slučaju možda nije primjenjivao koliko je mogao.

Detaljnije gledanje samo ovih dvaju vezanih aspekata, porijekla sporta i načina izvedbe, moglo bi proizvesti materijala za niz istraživanja, pa i za jedno znatno većeg opsega. Možda

je upravo gledanje na preskakanje bikova kao relativno usku temu ono što je usporilo iznošenje novih ideja. Ovaj rad, nadam se, potiče da se ta slika promijeni, te da se ovaj, kao i drugi sportovi s bikom krenu gledati iz novog kuta.

Sažetak

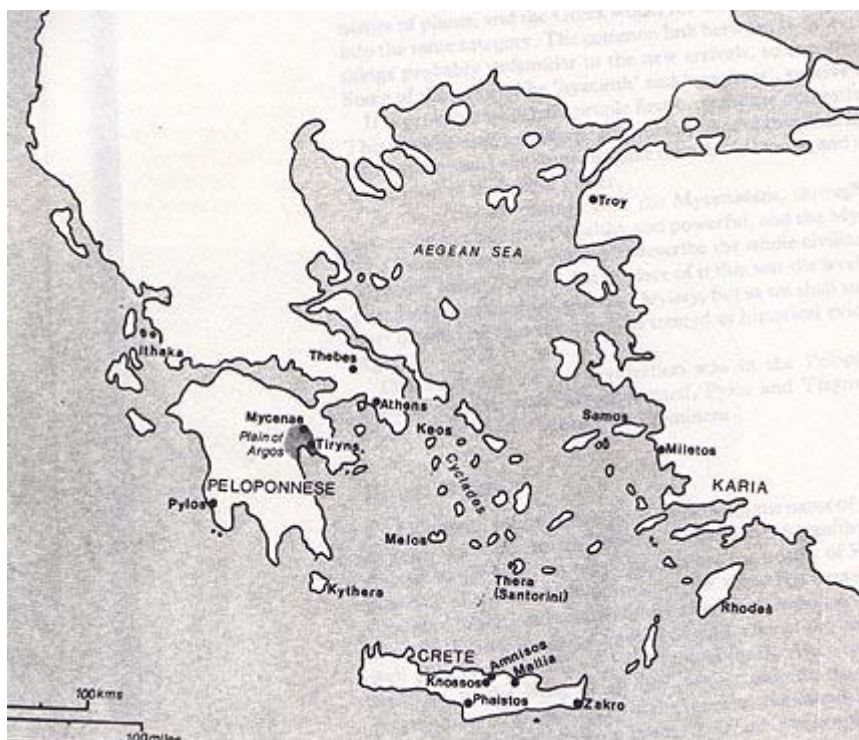
Preskakanje bikova, gledano od strane mnogih istraživača kao fenomen koji je pripadao brončanom dobu Egeide, dugo je vremena poticalo rasprave. Od početaka istraživanja tog sporta do danas stvorilo se mnogo stajališta i interpretacija oko njegovog značenja, izvedbe i drugih okolnosti. Nijedno stajalište nije čvrsto prihvaćeno, a nove ideje sve sporije stižu. Ovaj rad se bavi kritičkim pregledom i usporedbom dosadašnjih istraživanja i interpretacija, te iznošenjem novih interpretacija preskakanja bikova.

Ključne riječi: brončano doba, Egeida, Minojci, sport, preskakanje bikova

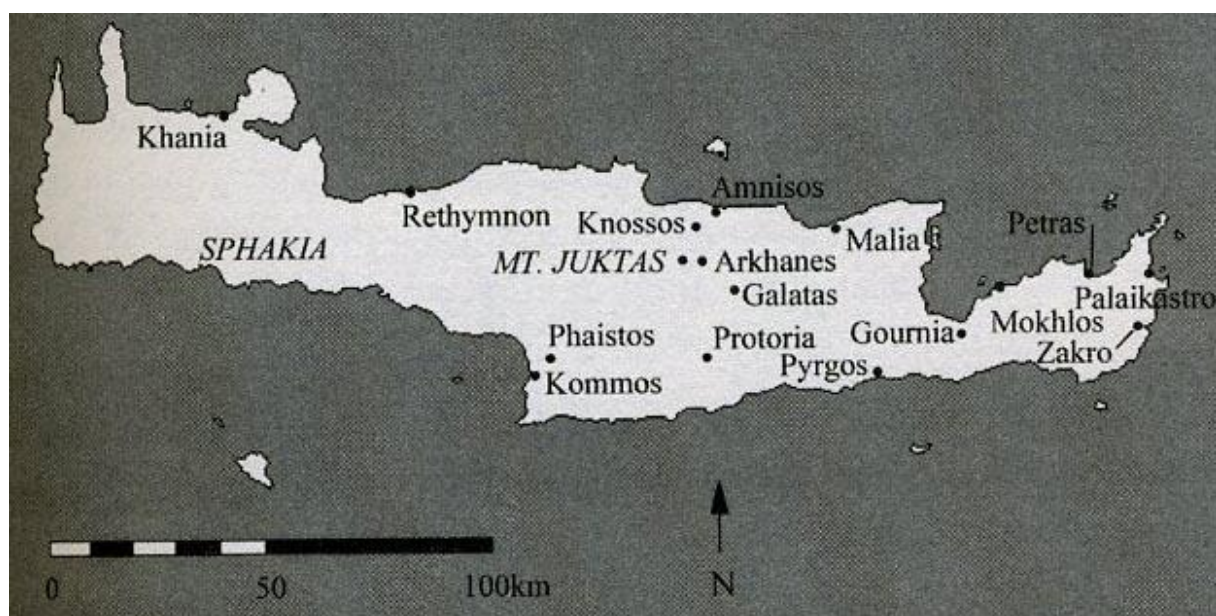
Abstract

Many have seen bull leaping as an Aegean bronze age phenomenon. This sport has been a subject of discussions since the dawn of its research. Many suggestions and interpretations have been put forth regarding its meaning, execution, and other aspects. None of them are firmly accepted, but the pour-in of new ideas has become slow. This paper critically discusses existing research and interpretations, and presents new interpretations regarding bull leaping.

Keywords: bronze age, Aegean, Minoans, sports, bull leaping

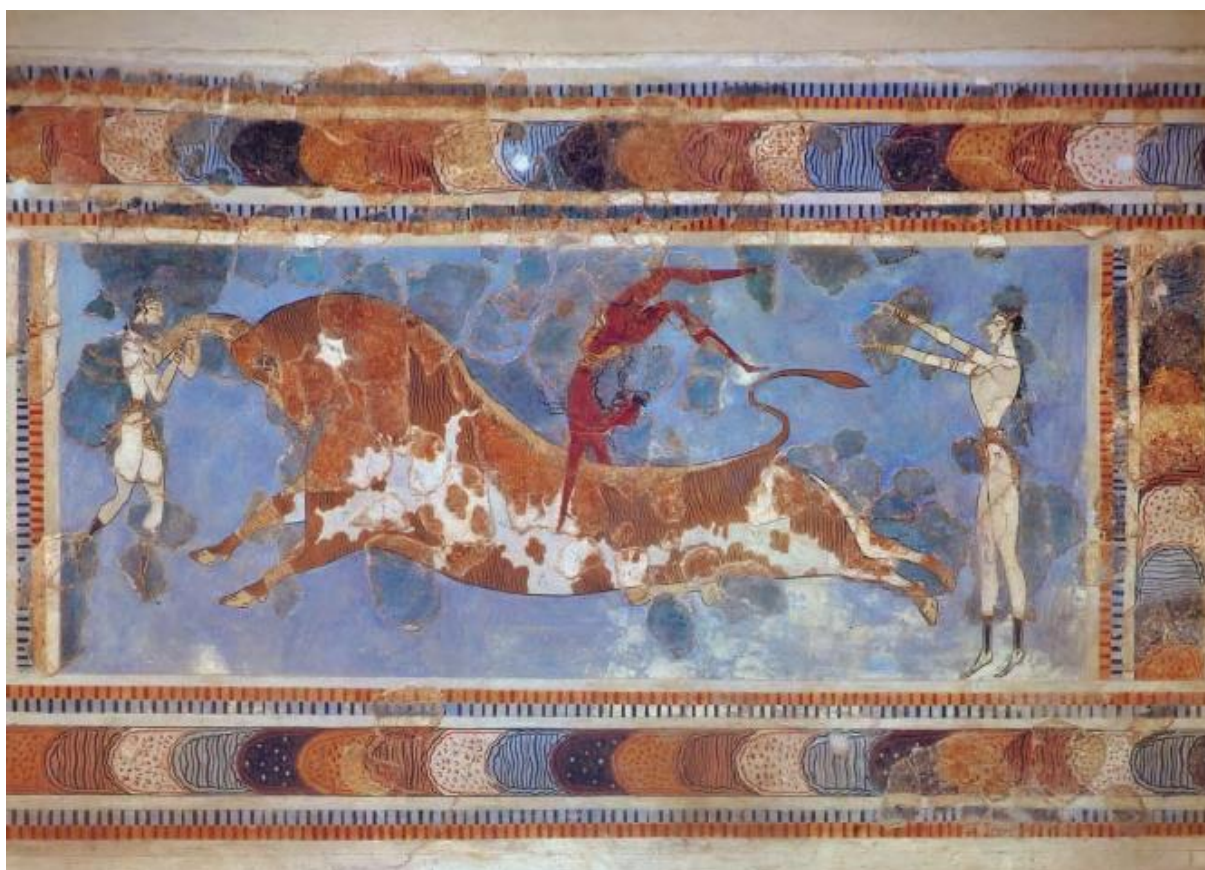
Slika 1 – Karta brončanodobne Egeide.

Slika 2 – Karta minojske Krete s označenim palačama, *razdoblje drugih palača.*

Slika 3 – Freska sa scenom preskakanja bikova, Tirint, LH IIIB.

Slika 4 – „Toreador freska”, Knos, LM I-III A (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).

Slika 5 – Detalj ritona „boksar”, Hagia Triada, LM IB.

Slika 6 - Srebrni novčić s prikazom taurotherije, Larissa, 440.-400. g. pr. Kr.

Slika 7 - Hriselefantinska figurina mladića, Palaikastro, kasno brončano doba.

Slika 8 - Crtež otiska mikenskog pečata, Knos, LM IIIA (CMS II 3.9).

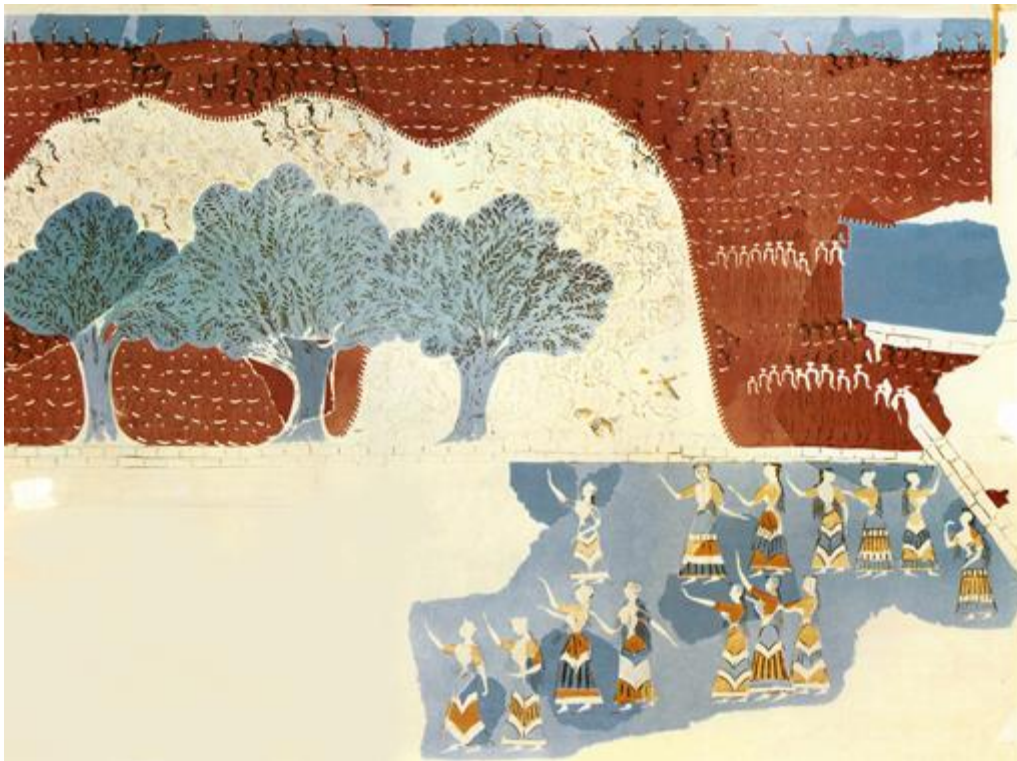
Slika 9 - Riton u obliku glave bika, Mikena, LM I

Slika 10 - Riton u obliku glave bika, Knos, LM IB

Slika 11 - „Grandstand” freska, Knos, LM II

Slika 12 – „Sacred Grove and Dance” freska, Knos, MM IIIB-LM IA

Slika 13 – Detalj žrtvovanja bika s Hagia Triada sarkofaga, Hagia Triada, LM II-III A.

	PERIOD	LOW DATES	HIGH DATES	CRETE	MAINLAND	CYCLADES	
FIRST PALACE PERIOD	Early Bronze Age	before 3000–c. 2000		Early Minoan I (EM I)	Early Helladic (EH I)	Grotta-Pelos	
				Early Minoan II (EM II)	Early Helladic (EH II)	Keros-Syros (Kastri Group)	
				Early Minoan III (EM III)	Early Helladic (EH III)	Phylakopi I	
	Middle Bronze Age	c. 2000–c. 1625	c. 2000–c. 1725	Middle Minoan IA (MM IA)	Middle Helladic I–III (MH I–III)		Middle Cycladic (MC)
				Middle Minoan IB (MM IB)			
				Middle Minoan IIA (MM IIA)			
				Middle Minoan IIB (MM IIB)			
				Middle Minoan IIIA (MM IIIA)			
				Middle Minoan IIIB (MM IIIB)			
	SECOND PALACE PERIOD	Late Bronze Age	c. 1625–c. 1525	c. 1725–c. 1600	Late Minoan IA (LM IA)	Late Helladic I (LH I)	Late Cycladic IA (LC IA)
					Late Minoan IB (LM IB)	Late Helladic IIA (LH IIA)	Late Cycladic IB (LC IB)
			c. 1450–c. 1420		Late Minoan II (LM II)	Late Helladic IIB (LH IIB)	Late Cycladic II (LC II)
			c. 1420–c. 1300		Late Minoan IIIA (LM IIIA)	Late Helladic IIIA (LH IIIA)	Late Cycladic IIIA (LC IIIA)
c. 1300–c. 1200			Late Minoan IIIB (LM IIIB)	Late Helladic IIIB (LH IIIB)	Late Cycladic IIIB (LC IIIB)		
THIRD PALACE PERIOD							
POST-PALATIAL							

Slika 14 - Tablica kronologije egejskog brončanog doba.

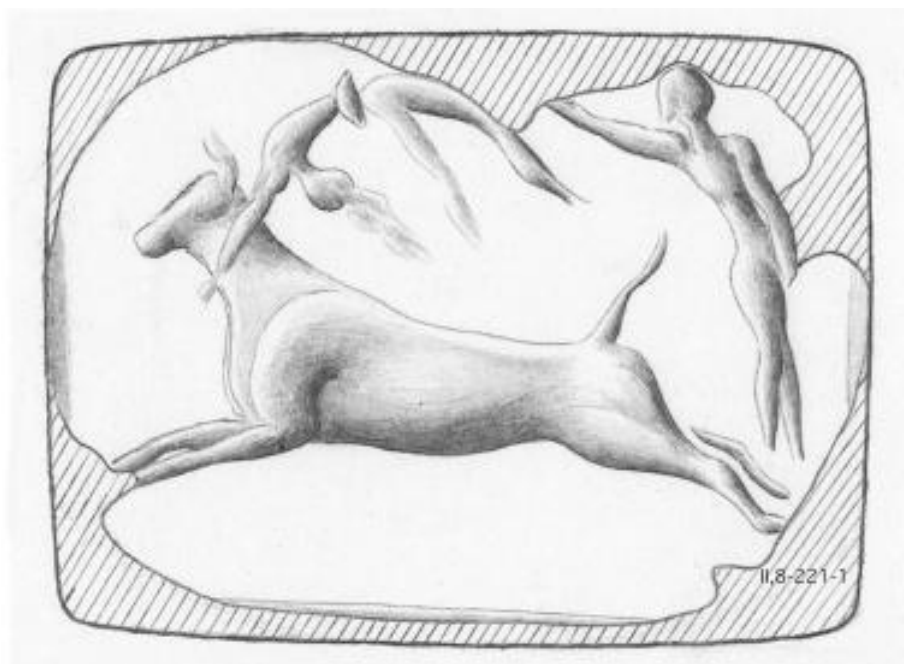
Slika 15 – Libacijska posuda u obliku bika s likovima ljudi na glavi, Porti, MM I.

Slika 16 - Libacijska posuda u obliku bika s likovima ljudi na glavi, Koumasa, MM I.

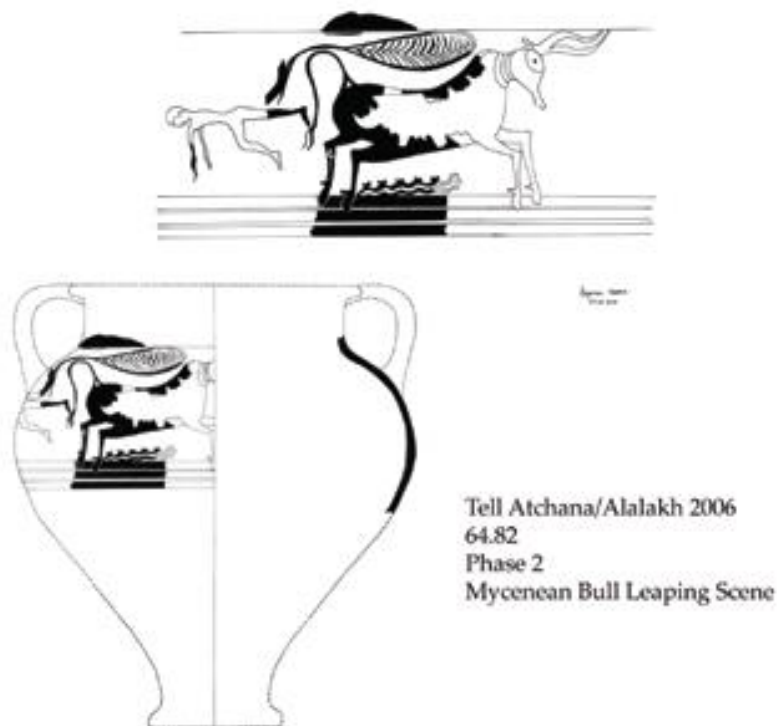
Slika 17 - Prednji pogled na libacijsku posudu u obliku bika s likovima ljudi na glavi, Koumasa, MM I.

Slika 18 – Crtež otiska pečata, Knos?, LM I.

Slika 19 – Fragmenti mikenskog kratera, Alalakh, LH III A.

Slika 20 – Rekonstrukcija prikaza na mikenskom krateru iz Alalakha.

Slika 21 – Otisak i crtež otiska pečata iz Alalakha, oko 1700. g. pr. Kr.

Slika 22 – Otisak pečata iz Erlenmeyer kolekcije, oko 1700. g. pr. Kr.

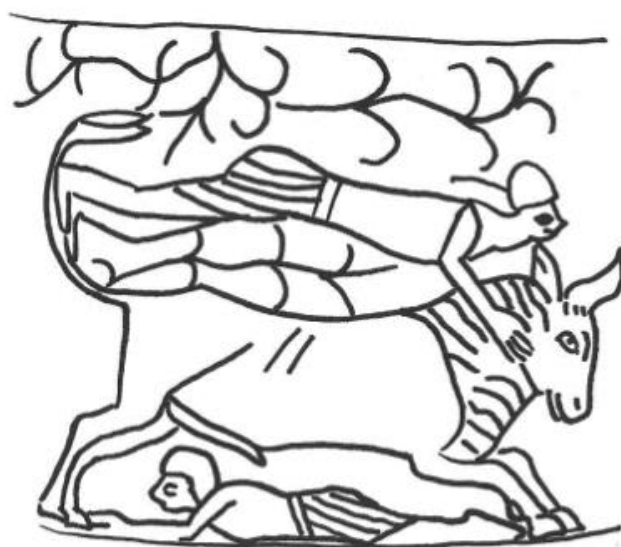
Slika 23 – Reljefna vaza, Hüseyindede, 17. st. pr. Kr.

Slika 24 – Detalj reljefne vaze, Hüseyindede, 17. st. pr. Kr.

Slika 25 – Rekonstrukcija prikaza s reljefne vaze, Hüseyindede, 17. st. pr.

Slika 26 – Crtež prikaza s toaletne kutijice, Kahun, 18. dinastija.

Slika 27 – Pečat s prikazom preskakanja vodenog bivola, Mohenjo-daro, 3.-2. tis. pr. Kr.

Slika 28 – Pečat s prikazom preskakanja vodenog bivola, Banawali, 3.-2. tis. pr. Kr.

Slika 29 – Kompilacija fotografija s tamilske Jallikatte iz 2014. godine.

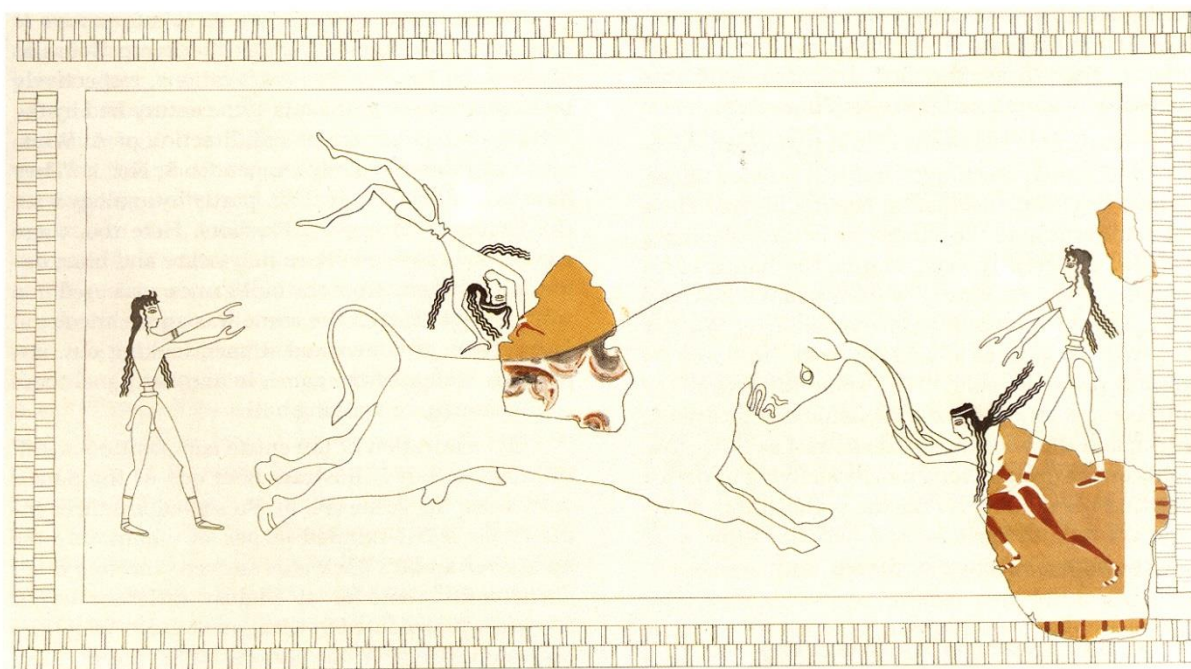
Slika 30 – Dodatni panel u nizu toreador freski, Knos, **LM I-III A**, (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).

Slika 31 – Dodatni panel u nizu toreador freski, Knos, **LM I-III A**, (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).

Slika 32 – Dodatni panel u nizu toreador freski, Knos, **LM I-III A**, (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).

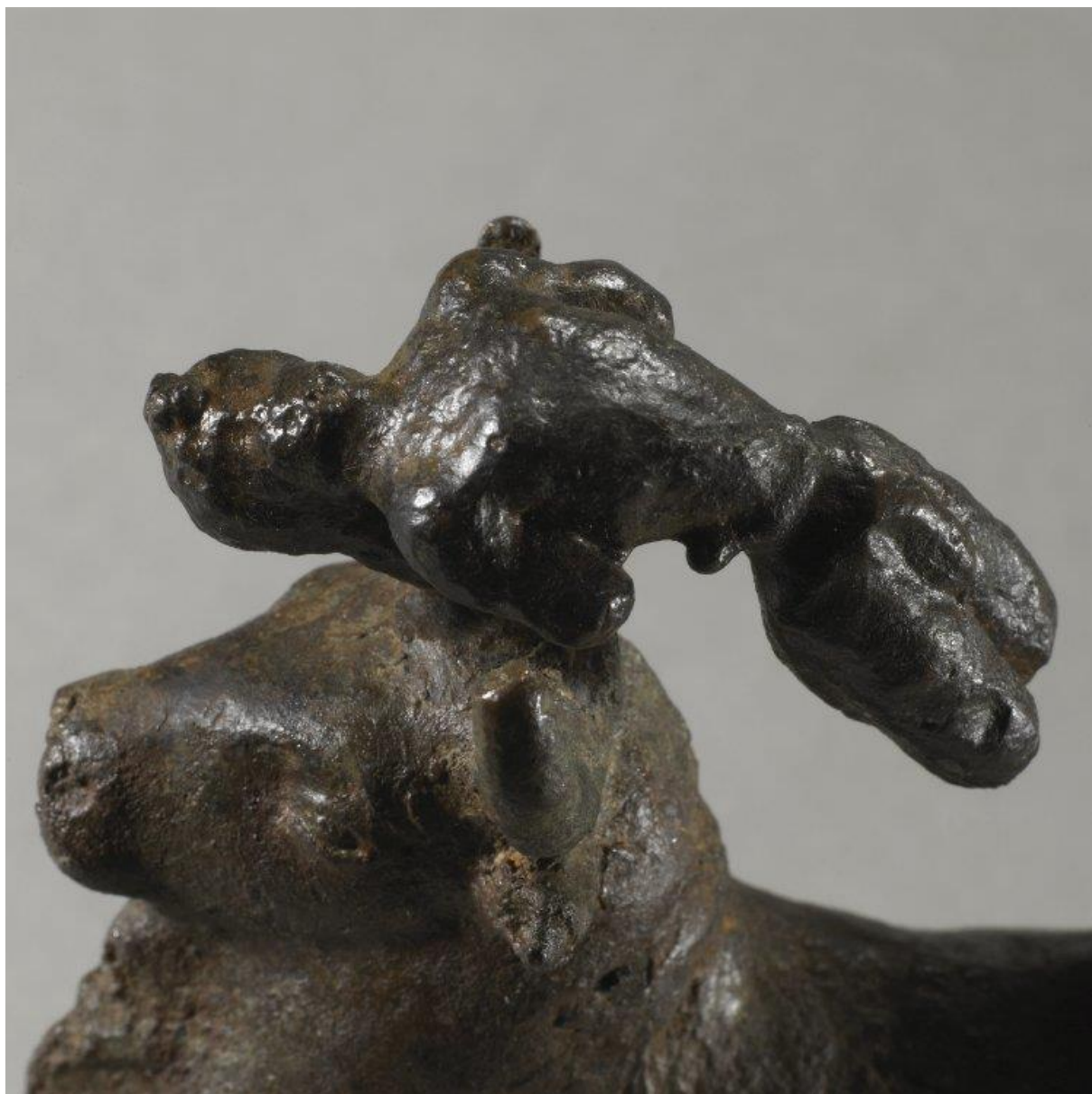
Slika 33 – Freska preskakanja bikova, Mikena, LHII-LHIIIA.

Slika 34 – “Brončana grupa”, nep. nal., LM I.

Slika 35 – Pogled na „brončanu grupu” iz drugog kuta, nep. nal., The British Museum, London, LM I

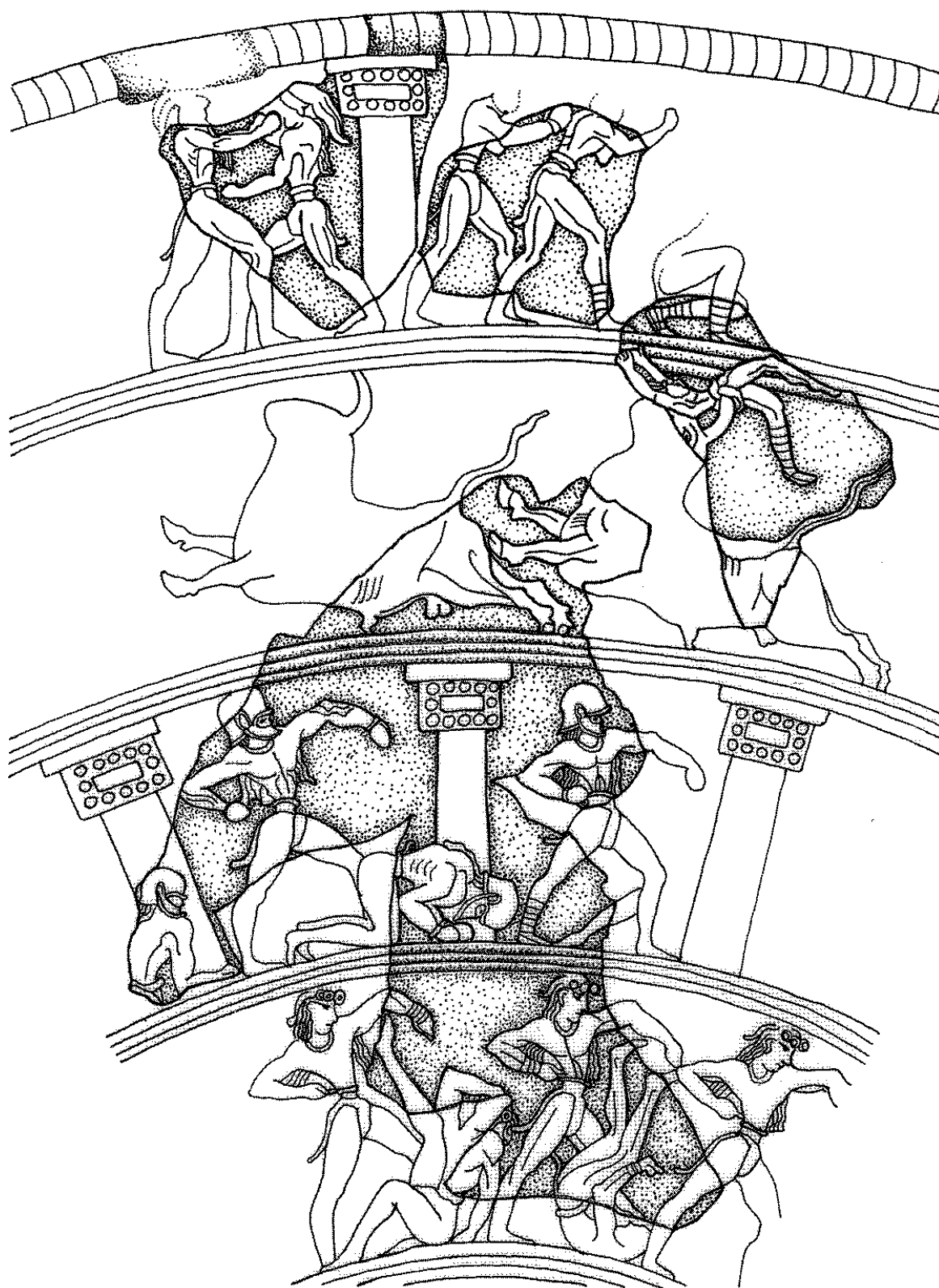
Slika 36 – Detalj „brončane grupe”, nep. nal., The British Museum, London, LM I.

Slika 37 – Figura akrobata od bjelokosti, Knos, MM III?.

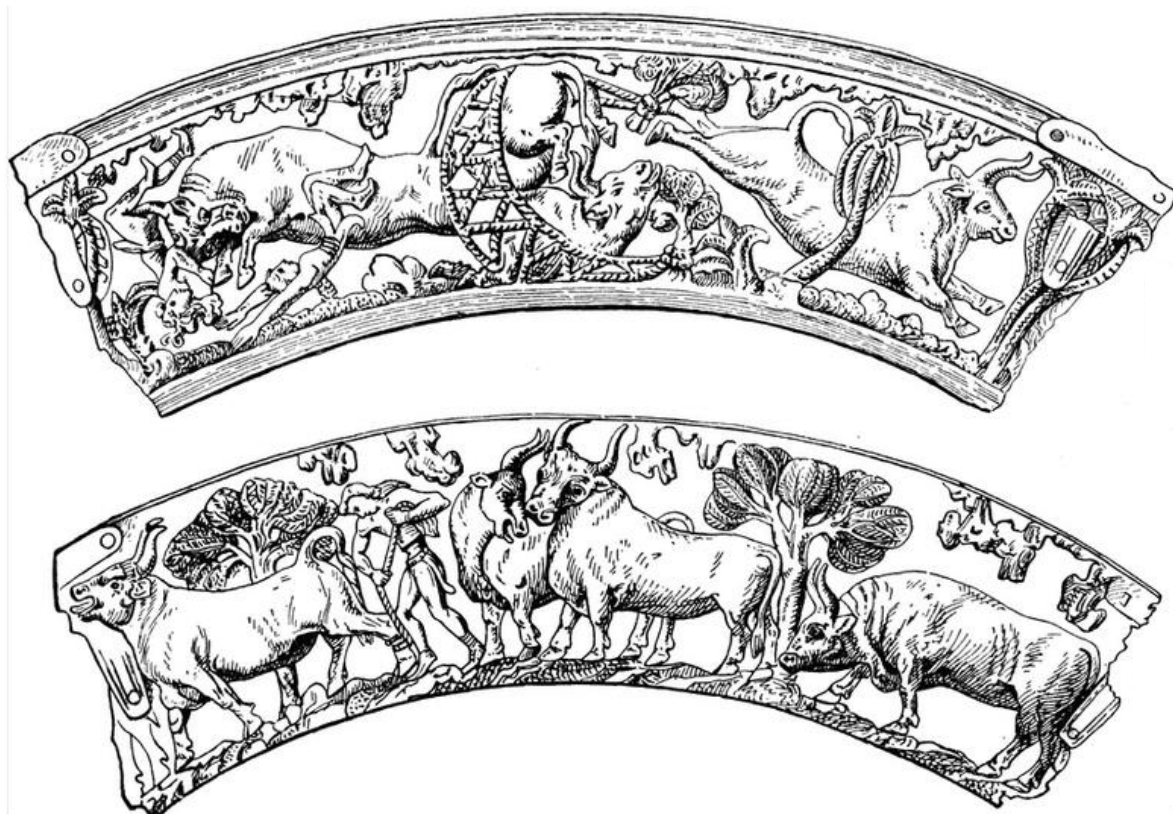
Slika 38 - Restaurirani ritona „boksarica”, Hagia Triada, LM IB.

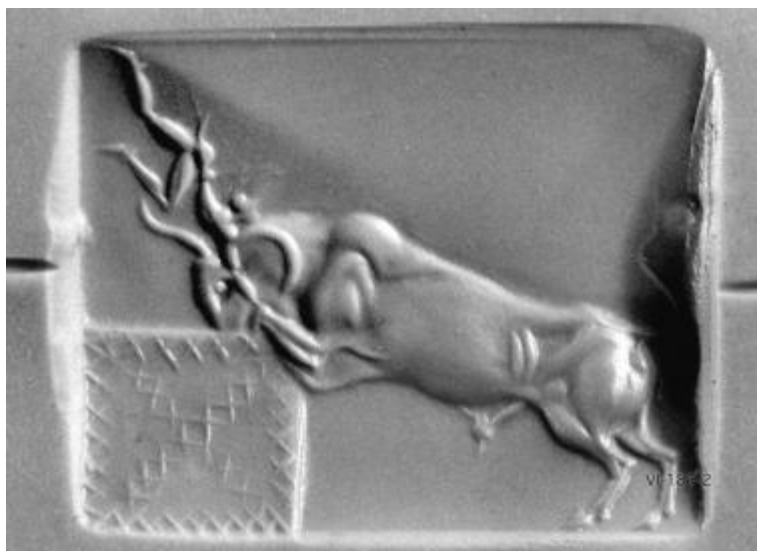
Slika 39 – Crtež restauriranog ritona „boksča”, Hagia Triada, LM IB .

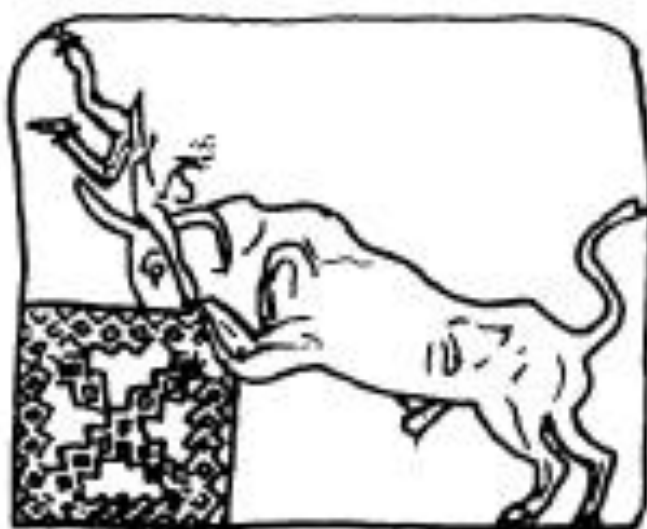
Slika 40 – Zlatne „Vapheio šalice”, Vapheio, LH II.

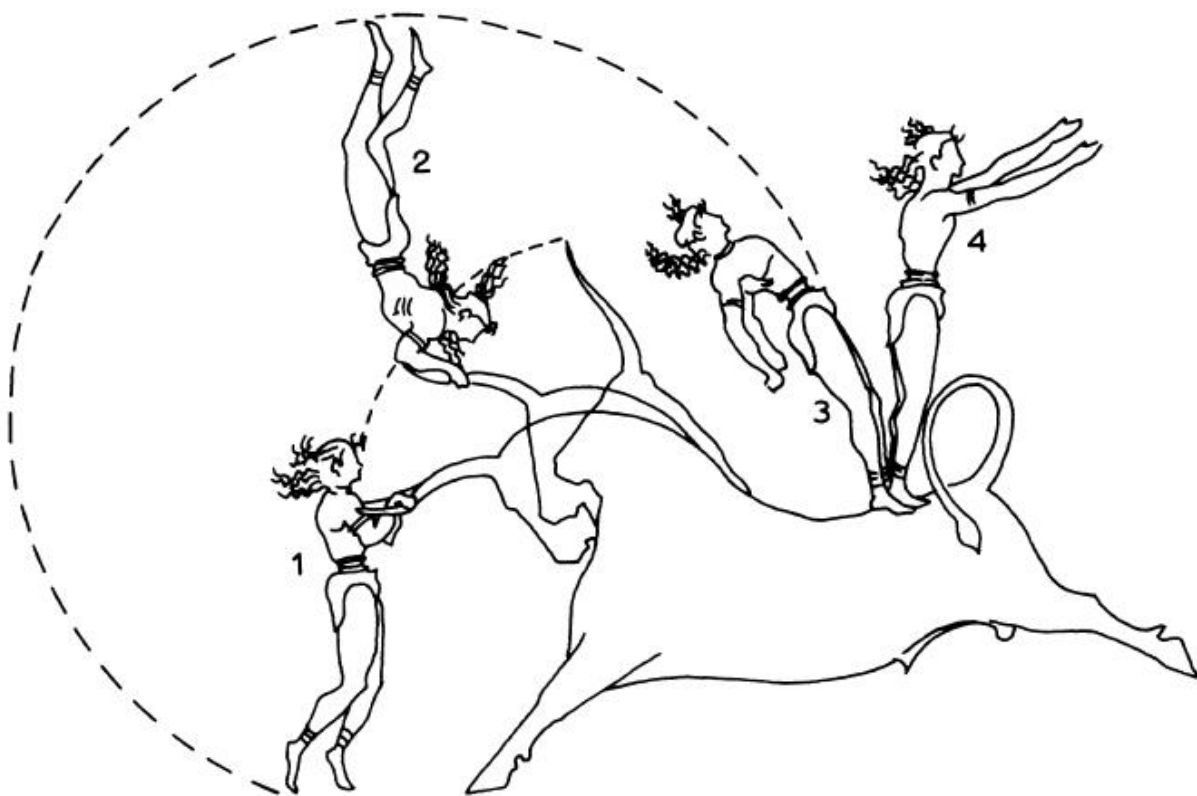
Slika 41 – Crtež reljefa sa „Vapheio šalice”, Vapheio, LH II.

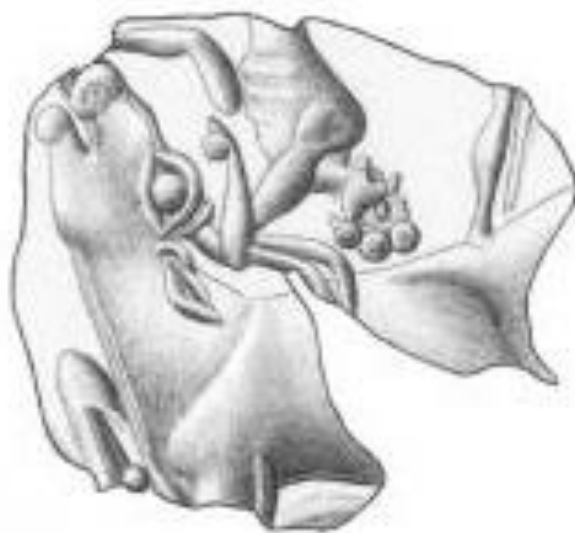
Slika 42 – Otisak ahatnog pečata s prikazom kvadratne strukture, Priene?, MM III-LMI.

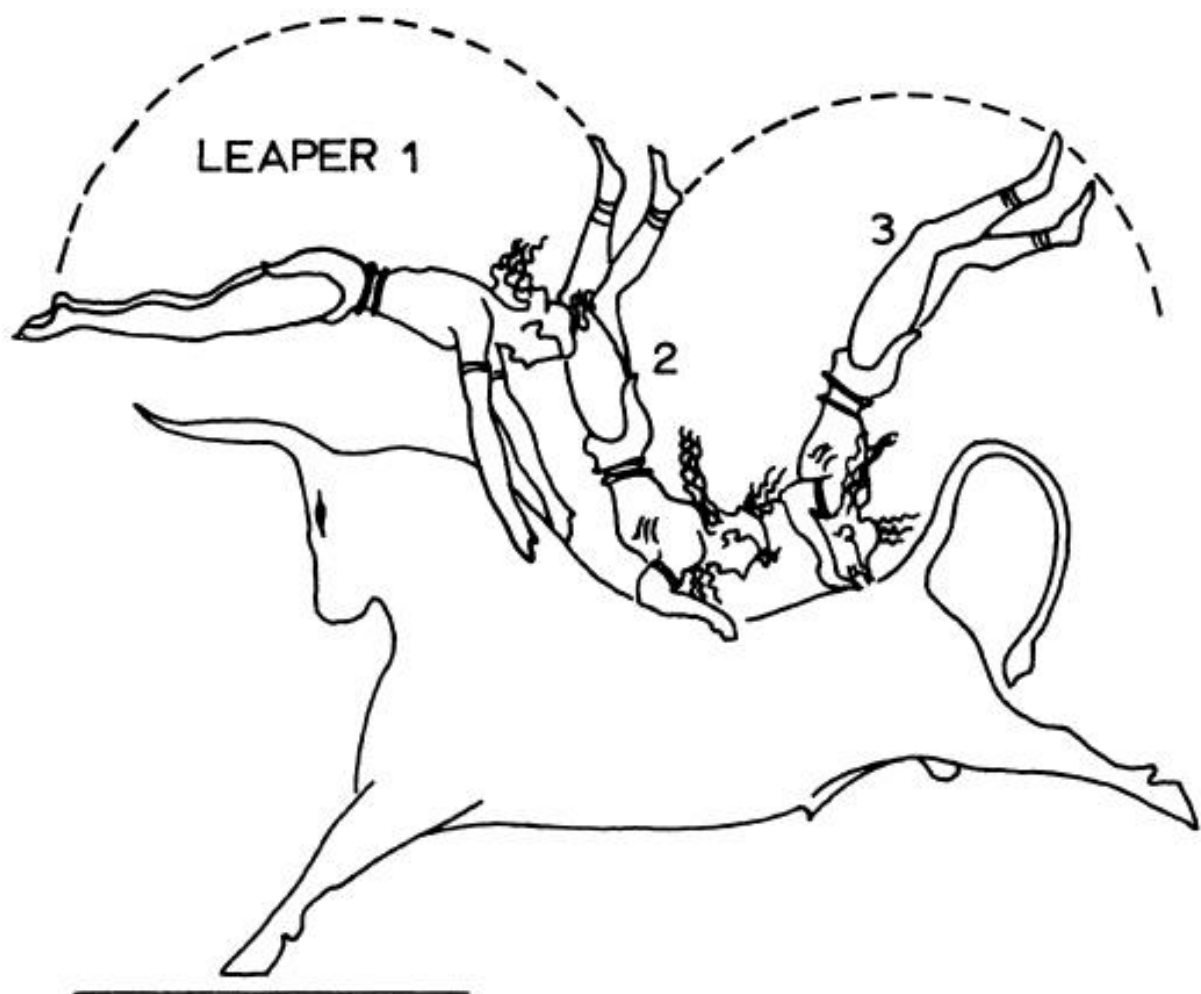
Slika 43 – Crtež prikaza s ahatnog pečata s prikazom kvadratne strukture, Priene?, MM III-LMI

Slika 44 – Dijagram Evansove sheme.

Slika 45 – Otisak pečata s prikazom preskakanja bikova, Knos?, LM IIIA?.

Slika 46 – Dijagram „Diving Leaper” sheme.

Slika 47 – otisak pečata od hematita, nep. nal., LB IIIA

Slika 48 – Fragment duboke posude ili kratera, Miken, LHIIIB.

Slika 49 – Otisak pečata, tholos 1, Akona, LH III.

Slika 50 – „Skok anđela”.

Slika 51 – Prikaz skoka iz course landaise.

Slika 52 – Recortador izbjegava bika

Popis literature

- ADAMS 2004 E. Adams, Power and Ritual in Neopalatial Crete: A Regional Comparison, *World Archaeology* 36.1: *The Object of Dedication*, 2004: 26-42.
- BECKMANN 2005 S. Beckmann, The Mystery of Taurus – Knowing the way. Possibilities for Astronomical Knowledge in the Bronze Age, *Journal of the Washington Academy of Sciences* 91.1, 2005: 55-68.
- BINTLIFF 2012 J. Bintliff, The Middle to Early Late Bronze Age on Crete: The Minoan Civilization, *The complete archaeology of Greece: from hunter-gatherers to the 20th century AD*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2012: 123-154.
- CAIN 1997 C. D. Cain, Bulls, the Hunt, and Problems of Narrative Time in Aegean Bronze Age Art, *The question of narrative in Aegean Bronze Age art*, Doctoral dissertation, University of Toronto, Canada, 1997: 137-142.
- CASTLEDEN 1993 R. Castleden, *Minoans: Life in Bronze Age Crete*, Routledge, New York, 1990 (1993).
- COLE 2010 S. Cole (Advisor: J. P. Dessel), The Wall Paintings of Tell el-Dab'a: Potential Aegean Connections, *Pursuit: The Journal of Undergraduate Research at the University of Tennessee* 1.1, 2010: 103-136.
- COLLON 1994 D. Collon, Bull-Leaping in Syria, *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 4, 1994: 81-88.
- DICKINSON 1997 O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994 (1997).
- ELIOPOULOS 2013 T. Eliopoulos. Some observations on the iconography of the

- 'Ring of Nestor', *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 91.3.13, 2013: 209-228.
- EVANS 1921a A. Evans, On a Minoan Bronze Group of a Galloping Bull and Acrobatic Figure from Crete. With Glyptic Comparisons and a Note on the Oxford Relief Showing the Taurokathapsia, *The Journal of Hellenic Studies* 41.2, 1921: 247-259.
- EVANS 1921b A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos, Volume I: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, Macmillan and co., London, 1921.
- EVANS 1928 A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos, Volume II: Fresh Lights on Origins and External Relations. The Restoration in Town and Palace after Seismic Catastrophe Towards Close of M. M. III, and the Beginnings of the New Era*, Macmillan and co., London, 1928.
- EVANS 1930 A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos, Volume II: The Great Transitional Age in the Northern and Eastern Sections of the Palace. The Most Brilliant Records of Minoan Art and the Evidences of an Advanced Religion*, Macmillan and co., London, 1930.
- FANTUZZI 2007 T. Fantuzzi, The debate on Aegean high and low chronologies: an overview through Egypt, *Rivista di Archeologia* 31, 2007:53-65.
- GEORGAKOPOULOS 2012 K. Georgakopoulos, A Note on a Hittite Bull-Leaping Scene and its Minoan Perspectives, U: N. Chr. Stampolidis, A. Kanta, A. Giannikouri (ur.), *Athanasia. The Earthly, Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Early Iron Age, Proceedings of the International Archaeological Conference, Rhodes, 28-31 May, 2009*, University of Crete, Herakleion, 2012:

- GRAHAM 1957 J. W. Graham, The Central Court as the Minoan Bull-Ring, *American Journal of Archaeology* 61.3, 1957: 255-262.
- GREGG 1970 W. G. Gregg, *The Role of the Bull in Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival into Greek Religion*, Doctoral dissertation, University of Leicester, 1970.
- HALLAGER 1995 B. P. Hallager, E. Hallager, The Knossian bull. Political propaganda in neo-Palatial Crete?, U: R. Laffineur and W. D. Niemeier, *POLITEIA (Aegaeum 12)*, Liège, 1995: 547-556.
- „HAMAR TRIBE” „Hamar Tribe”, *World Explorer*, Florida International University, web. <http://elearn.fiu.edu/e-dev/WorldExplorer/continents/africa/ethiopia/Hamar%20Tribe.htm>
- HARRISON 1978 R. Harrison, The Bull Cult in Ancient Crete, *History Today* 28.4, 1978: 213-219.
- HOEFGEN I KIND, WEB L. Hoefgen, S. Kind, Bos primigenius – History & Reproduction, *University of Wisconsin – La Crosse*, web. http://bioweb.uwlax.edu/bio203/s2014/hoefgen_laur/reproduction.htm
- HONEYCUTT 2015 J. Honeycutt, Lamassu, *Ancient Art*, University of Alabama, web. <https://ancientart.as.ua.edu/lamassu/>
- JOHNSON 1995 R. Johnson, Poseidon, *LANG 350 Study Guide – Classical Mythology*, Western Michigan University, web. <http://homepages.wmich.edu/~johnsorh/Myth/poseidon.html>
- MACGILLIVRAY 2000 J. A. MacGillivray, Labyrinths and Bull-Leapers, *Archaeology* 53.6, 2000: 53-55.
- MARINATOS I JACKSON 2011 N. Marinatos, B. Jackson, The Pseudo-Minoan Nestor Ring and Its Egyptian Iconography, *Journal*

of Ancient Egyptian Interconnections 3.2, 2011: 17-27.

- MCGEORGE 1983 P. J. P. McGeorge, Palaeodemography: Stature, *The Minoans: Demography, Physical Variation and Affinities*, Doctoral dissertation, University of London, United Kingdom, 1983: 141-154.
- MCINERNEY 2011 J. McInerney, Bulls and Bull-leaping in the Minoan World, *Expedition* 53.3, 2011: 6-13.
- MILIĆEVIĆ BRADAČ 2014 M. Milićević Bradač, Neolitička „koiné“ i minojska Kreta – prijedlog za razmišljanje, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46, 2014: 63-73.
- MILLER 2004 S. G. Miller, *Ancient Greek Athletics*, Yale University Press, New Haven, 2004.
- MORGAN 2005 L. Morgan, New discoveries and new ideas in Aegean wall painting, *British School at Athens Studies* 13, *Aegean Wall Painting: A Tribute to Mark Cameron*, 2005: 21-44.
- PANAGIOTOPOULOS 2006 D. Panagiotopoulos, Das minoische Stierspringen. Zur Semantik und Darstellung eines altägäischen Rituals, U: H. Roeder (ur.), *Archäologie und Ritual. Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands*, Phoibos Verlag, Wien, 2006: 125-138.
- PARPOLA 2015 A. Parpola, The Goddess and the Buffalo, *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*, Oxford University Press, New York, 2015: 236-254.
- RAJA 2017 R. Raja, The new media and Tamil diaspora identity: A case study of Jallikattu protests, *International Journal of Current Research* 9.9, 2017: 57698-57702.
- READ 2014 O. L. Read, Bullfighting: At What Cost should Culture be

- Preserved?, *Honors Senior Theses/Projects* 23, Western Oregon University, 2014.
- RUTTER, WEB-a J. B. Rutter, Minoan Religion, *Aegean Prehistoric Archaeology*, Dartmouth College, New Hampshire, web.
http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=720
- RUTTER, WEB-b J. B. Rutter, The Linear B Tablets and Mycenaean Social, Political, and Economic Organization, *Aegean Prehistoric Archaeology*, Dartmouth College, New Hampshire, web.
http://www.dartmouth.edu/%7Eprehistory/aegean/?page_id=659
- SACKETT I MACGILLIVRAY 1989 H. Sackett, S. MacGillivray, Boyhood of a God, *Archaeology* 42.5, 1989: 26-31.
- SHAPLAND 2013 A. Shapland, Jumping to Conclusions: Bull-Leaping in Minoan Crete, *Society & Animals* 21, 2013: 194-207.
- SHAW 1995 M. C. Shaw, Bull Leaping Frescoes at Knossos and their Influence on the Tell el-Dab'a Murals, *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 5, 1995: 91-120.
- SHAW 1996 M. C. Shaw, The Bull-Leaping Fresco from below the Ramp House at Mycenae: A Study in Iconography and Artistic Transmission, *The Annual of the British School at Athens* 91, 1996: 167-190.
- SHAW 2004 M. C. Shaw, The "Priest-King" Fresco from Knossos: Man, Woman, Priest, King, or Someone Else?, *Hesperia Supplements* 33, *XAPIΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, 2004: 65-84.
- SHAW 2009 M. C. Shaw, Review: A Bull-Leaping Fresco from the Nile Delta and a Search for Patrons and Artists, *American Journal of Archaeology* 113.3, 2009: 471-477.
- SHERRATT 1995 A. Sherratt, Alcohol and Its Alternatives: Symbol and Substance

- in Pre-Industrial Cultures, U: J. Goodman, P. E. Lovejoy, and A. Sherratt (ur.), *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology*, Routledge, London, 1995: 11-46.
- SOAR 2009 K. Soar, Old Bulls, New Tricks: The Reinvention of Minoan Tradition, U: C. Gallou, M. Georgiadis, *Building Bridges with the Past: The Significance of Memory and Tradition in the Genesis and Transmission of Culture*, Archaeopress, Oxford, 2009: 16-27.
- TAMMUZ 2005 O. Tammuz, Mare Clausum? Sailing Seasons in the Mediterranean in Early Antiquity, *Mediterranean History Journal* 20.2, 2005: 145-162.
- TESSMER 2015 N. Tessmer, Myth, Ritual, and the Labyrinth of King Minos, *Armstrong Undergraduate Journal of History* 5.1, 2015, web. <https://www.armstrong.edu/history-journal/history-journal-myth-ritual-and-the-labyrinth-of-king-minos>
- TRAILL 2001 D. A. Traill, Review: Joseph A. MacGillivray, 'Minotaur: Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth', *Bryn Mawr Classical Review* 2001.02.19, web. <http://bmcr.brynmawr.edu/2001/2001-02-19.html>
- VAN DIJK 2013 R. van Dijk, Bull-Leaping in the Ancient Near East, *Journal for Semitics* 22.1, 2013: 144-162.
- VOGEIKOFF-BROGAN, WEB. N. Vogeikoff-Brogan, Pylos Excavations Records. Series V: Piet de Jong's Watercolors of the Pylos Frescoes, *The American School of Classical Studies at Athens*, web. http://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/pylos-frescoes#Subseries_V.1:_Human_Figures
- WEINGARTEN 2010 J. Weingarten, Corridors of Power: A Social Network Analysis of the Minoan 'Replica Rings', U: W. Müller (ur.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel, Beiheft 8: Die Bedeutung*

der minoischen und mykenischen Glyptik, Mainz, 2010: 395-412.

- YENER 2009 K. A. Yener, Acrobats, Bulls, and Leaping Scenes on New Alalakh Amphoroid Kraters, *Near Eastern Archaeology* 72.1, 2009: 48-50.
- YOUNGER 1976 J. G. Younger, Bronze Age Representations of Aegean Bull-Leaping, *American Journal of Archaeology* 80.2, 1976: 125-137.
- YOUNGER 1983 J. G. Younger, A New Look at Aegean Bull-Leaping, *Muse. Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri-Columbia* 17, 1983: 72-80.
- YOUNGER 1995 J. G. Younger, Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games, III, U: R. Laffineur and W. D. Niemeier, *POLITEIA (Aegaeum 12)*, Liège, 1995: 507-545.
- YOUNGER 2009 J. G. Younger, Review: The Bull-Leaping Scenes from Tell el-Dab'a, *American Journal of Archaeology* 113.3, 2009: 479-480.

Popis slika

- Slika 1 Karta brončanodobnoge Egeide.
http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH209/minoan_mycenaean.html
- Slika 2 Karta minojske Krete s označenim palačama, razdoblje drugih palača.
http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH209/minoan_mycenaean.html
- Slika 3 Freska sa scenom preskakanja bikova, Tirint, LH IIIB.
Schliemann, Heinrich, *Tiryns: Der Prähistorische Palast der Könige von Tiryns; Ergebnisse der neuesten Ausgrabungen*, F.A. Brockhaus, Leipzig, 1886, Tafel XII.
- Slika 4 „Toreador freska”, Knos, Arheološki muzej u Heraklionu, LM I-III A, (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).
Bintliff 2012, Plate 5.1.
- Slika 5 Detalj ritona „boksča”, Hagia Triada, LM IB.
Panagiotopoulos 2006, Abb. 9
- Slika 6 Srebrni novčić s prikazom taurotherije, Larissa, The State Hermitage Museum, St. Petersburg, 440.-400. g. pr. Kr.
Miller 2004, Fig. 231.
- Slika 7 Hriselefantinska figurina mladića, Palaikastro, Arheološki muzej Siteia, kasno brončano doba.
<http://www-personal.umich.edu/~jmharrin/ASCSA/Trip-5.html>
- Slika 8 Crtež otiska mikenskog pečata, Knos, Arheološki muzej u Heraklionu, LM III A
CMS II 3.9
- Slika 9 Riton u obliku glave bika, Mikena, Arheološki muzej u Ateni,

LM I

<http://users.stlcc.edu/mfuller/mycenae.html>

- Slika 10 Riton u obliku glave bika, Knos, Arheološki muzej u Heraklionu, LM IB
<http://scalar.usc.edu/works/ancient-art/media/minoan-bulls-head-rhyton>
- Slika 11 „Grandstand” freska, Knos, Arheološki muzej u Heraklionu, LM II
<http://shelton.berkeley.edu/painting/Images-Minoan.html>
- Slika 12 „Sacred Grove and Dance” freska, Knos, Arheološki muzej u Heraklionu, MM IIIB-LM IA
<http://www.unc.edu/courses/2008spring/art/290/001/Part%203%20Home.htm>
- Slika 13 Detalj žrtvovanja bika s Hagia Triada sarkofaga, Hagia Triada, Arheološki muzej u Heraklionu, LM II-III A
<http://www.arthistory.upenn.edu/smr04/101910/101910lecture3.html>
- Slika 14 Tablica kronologije egejskog brončanog doba (prema Richard Neer, *Greek Art and Archaeology*)
http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH209/minoan_mycenaean.html
- Slika 15 Libacijska posuda u obliku bika s likovima ljudi na glavi, Porti, MM I.
Milićević Bradač 2014, slika 4.
- Slika 16 Libacijska posuda u obliku bika s likovima ljudi na glavi, Koumasa, MM I.
Milićević Bradač 2014, slika 5.
- Slika 17 Prednji pogled na libacijsku posudu u obliku bika s likovima ljudi na glavi, Koumasa, MM I.

Milićević Bradač 2014, slika 6 .

- Slika 18 Crtež otiska pečata, Knos?, LM I.
CMS II 8.221
- Slika 19 Fragmenti mikenskog kratera, Alalakh, LH III A.
Yener 2009, 49. str.
- Slika 20 Rekonstrukcija prikaza na mikenskom krateru iz Alalakha.
Yener 2009, 49. str.
- Slika 21 Otisak i crtež otiska pečata iz Alalakha, oko 1700. g. pr. Kr.
Collon 1994, Figs. 1-2.
- Slika 22 Otisak pečata iz Erlenmeyer kolekcije, Metropolitan Museum,
New York, oko 1700. g. pr. Kr.
Colon 1994, Fig. 3.
- Slika 23 Reljefna vaza, Hüseyindede, Çorum Museum, 17. st. pr. Kr.
Georgakopoulos 2009, Fig. 1.
- Slika 24 Detalj reljefne vaze, Hüseyindede, Çorum Museum, 17. st. pr.
Kr.
Georgakopoulos 2009, Fig. 3.
- Slika 25 Rekonstrukcija prikaza s reljefne vaze, Hüseyindede, Çorum
Museum, 17. st. pr. Kr.
Georgakopoulos 2009, Fig. 4.
- Slika 26 Crtež prikaza s toaletne kutijice, Kahun, Egipatski muzej u
Kairu, 18. Dinastija.
van Dijk 2013, Ill. 4.
- Slika 27 Pečat s prikazom preskakanja vodenog bivola, Mohenjo-daro,
Nacionalni muzej Indije, New Delhi, 3.-2. tis. pr. Kr.
Parpola 2015, Fig. 19.6a
- Slika 28 Pečat s prikazom preskakanja vodenog bivola, Banawali, 3.-2.

tis. pr. Kr.

Parpola 2015, Fig. 19.6b

- Slika 29 Kompilacija fotografija s tamilske Jallikatte iz 2014. godine.
<http://indianbullfight.blogspot.com/>
- Slika 30 Dodatni panel u nizu toreador freski, Knos, LM I-III A,
 (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).
 Shaw 1995, Plate C, 2
- Slika 31 Dodatni panel u nizu toreador freski, Knos, LM I-III A,
 (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).
 Shaw 1995, Plate C, 3
- Slika 32 Dodatni panel u nizu toreador freski, Knos, LM I-III A,
 (rekonstrukcija: M. A. S. Cameron).
 Shaw 1995, Plate D, 1
- Slika 33 Freska preskakanja bikova, Mikena, LHII-LHIII A.
 Shaw 1996, Plate B, 2
- Slika 34 „Brončana grupa”, nep. nal., The British Museum, London, LM
 I.
 Shapland 2013, Fig 1.
- Slika 35 Pogled na „brončanu grupu” iz drugog kuta, nep. nal., The
 British Museum, London, LM I.
 http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=258534001&objectid=399328
- Slika 36 Detalj „brončane grupe”, nep. nal., The British Museum,
 London, LM I.
 http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=15973001&objectid=399328

- Slika 37 Figura akrobata od bjelokosti, Knos, MM III?
McInerney 2001, bez oznake, 9. str.
- Slika 38 Restaurirani ritona „boksača”, Hagia Triada, LM IB.
<https://scholarship.rice.edu/handle/1911/84486>
- Slika 39 Crtež restauriranog ritona „boksača”, Hagia Triada, LM IB.
Miller 2004, Fig. 27.
- Slika 40 Zlatne „Vapheio šalice”, Vapheio, Nacionalni arheološki muzej
u Ateni, LH II.
<https://scholarexchange.furman.edu/art231/91/>
- Slika 41 Crtež reljefa sa „Vapheio šalice”, Vapheio, Nacionalni
arheološki muzej u Ateni, LH II.
http://etc.usf.edu/clipart/19300/19336/vaphio_19336.htm
- Slika 42 Otisak ahatnog pečata s prikazom kvadratne strukture, Priene?,
MM III-LMI.
CMS VI.181.2
- Slika 43 Crtež prikaza s ahatnog pečata s prikazom kvadratne strukture,
Priene?, MM III-LMI.
Graham 1957, Plate 78, Fig. 3
- Slika 44 Dijagram Evansove sheme
Younger 1995, Ill. 1
- Slika 45 Otisak pečata s prikazom preskakanja bikova, Knos?, LM IIIA?
CMS I.517
- Slika 46 Dijagram „Diving Leaper” sheme
Younger 1995, Ill. 2
- Slika 47 Otisak pečata od hematita, nep. nal., LB IIIA.
CMS VII.257
- Slika 48 Fragment duboke posude ili kratera, Mikena, LHIIIB.

Younger 1983, Plate 20, Fig. 22

Slika 49

Otisak pečata, tholos 1, Akona, LH III.
CMS V.638

Slika 50

„*Skok anđela*”

<https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2008/03/09/piruetas-imposibles-toro/417393.html>

Slika 51

Prikaz skoka iz *course landaise*.

<http://www.escapetdecouv.com/archives/2014/11/09/30923333.html>

Slika 52

Recortador izbjegava bika

<http://www.azpeitikojaiak.com/v/BesteBatzuk/2011/Recortadores/00071104024.jpg.html>

Popis kratica

CMS	<i>Corpus der minoischen und Mykenischen Siegel</i> Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur
EB	Rano brončano doba
MB	Srednje brončano doba
LB	Kasno brončano doba
EM	Ranominojsko razdoblje
MM	Srednjeminojsko razdoblje
LM	Kasnominojsko razdoblje
EH	Ranoheladsko razdoblje
MH	Srednjeheladsko razdoblje
LH	Kasnoheladsko razdoblje